Sasthramukthavali-40.

SIDDHANTALAKSHANAM.

——(*)——

BY

Mahamahopadhyaya Sri Gadadharabhattacharya

WITH

MANI AND DIDHITI

OF

Gangesopadhyaya & Raghunadhasiromani.

EDITED BY

P B ANANTHA CHARYA

Printed at the

Sri Sudarsana Press.

CONJEEVERAM.

1911

शास्त्रमुक्तावली—४०.

सिद्धान्तलक्षणम् ।

महामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्य विरचितम्

—(*)—

श्रीगङ्गेशोपाध्यायेन रघुनाथशिरोमणिना च विरचिताभ्यां

मणि दीधितिभ्यां सह

—(*)—

श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्करानन्ताचार्येण परिशोधितम्

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायां

मुद्रितम् ।

—(*)—

श्रीकाञ्ची ।

१९११

श्रीरस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावली ।

तत्त्वचिन्तामणौ-

सिद्धान्तलक्षणम् ।

अत्रोच्यते;— प्रतियोग्यसमानाधिकरण यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि तावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ॥

(*)

[दीधितिः ।]

प्रतियोग्यसमानाधिकरणे ति ।

[गदाधरीयम् ।]

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवतीति यथाश्रुतमूलात् यत्पदार्थे साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वं प्रतीयते, ततश्च वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभावमादाय दोषो दुर्वारः, सर्वेषामेव वह्न्यादीनां तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतया तदन्यत्वासम्भवात्। यत्पदस्य यद्रूपावच्छिन्नपरतया

यद्रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदका ये ये धर्मा प्रत्येक तदवच्छिन्ना न्यत्वमित्यर्थे साध्यतावच्छेदकस्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मानवच्छिन्न भेदकूटेन प्रत्येक सामानाधिकरण्ये पर्यवसिते वह्न्यादिसाध्यकहेतौ वह्नित्वादेर्विभिन्नवह्न्यादिव्यक्त्यन्तभावेन महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्न भेदे प्रत्येक सामानाधिकरण्यसत्त्वेप्येक व्यक्तिसत्तादिसाध्यके सत्त्वादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नभेदसामानाधि - करण्यासत्त्वादव्याप्ति, यद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविष यकप्रतीतिविषय इत्यर्थे उक्तदोषोद्धारेपि यद्रूप प्रतियोगितावच्छेदक भिन्न प्रतियोगितावच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयो व इत्यत एव सामञ्जस्ये प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य साध्यतावच्छेदक विशिष्टे निवेशनमनुचितम्, एव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वविवक्षया यद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगित्वमुक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नमित्यर्थे शुद्धवह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे महानसीयत्वा दिविशिष्टवह्नित्वाद्यनवच्छेद्यत्व सुलभमेव, यद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगित्व तादृशप्रतियोगिताभिन्नमित्युक्तौ समवायादिना घटादौ साध्ये सयोगा दिना घटादिहेतावव्याप्ति, सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्न प्रतियोगिताया हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताभेदसत्त्वात् । 'इद वाच्य ज्ञेयत्वा' दित्यादावव्याप्तिवारणाय हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया साध्यता वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया व्यभिचारिमात्र एव च सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया साध्यताव च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताभेदसत्त्वेनाऽतिव्याप्तिस्स्यादिति प्रतियोगि ताभेदमुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदोपादानम् । साध्यतावच्छे दकसम्बन्धावच्छिन्न व भेदानुयोगिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया निवेशयाऽव्याप्तिवारणे केवलान्वयिसाध्यके तादृशप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्या

[दी] प्रतियोग्यसमानाधिकरण-

ऽव्याप्तिरिति रीत्या मिश्रव्याप्त्यापरिष्कारेऽपि गौरवमित्युपाध्यायोपदिष्ट नञ्व्यत्यासपक्षमवलम्ब्य व्याचष्टे–प्रतियोग्यसमानाधिकरणे ति ।

ननु नञ्व्यत्यासेन साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकभेद निवेशेऽपि शुद्धवह्नित्वादौ महानसीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वादिभेदस्याऽसत्त्वात्साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव विवक्षणीयम् , तदपेक्षया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छेद्यत्वनिवेशपक्षे न गौरवमिति वाच्यम् ; प्रत्येकं पटादौ घटपटोभयत्वाद्यवच्छिन्नभेदवच्छुद्धवह्नित्वादौ महानसीयत्वाद्यन्तर्भावेन पर्याप्तविशिष्टवह्न्याद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य सुघटत्वात् अवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वविवक्षणमन्तरेणैव प्रतीकारादवच्छेदकत्वस्य वह्नित्वमहानसीयत्वादिनिष्ठस्य सम्बन्धादिभेदेन भिन्नत्वेऽपि तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वाद्यनुगतरूपेण व्यासज्यवृत्तितायाश्चक्रवर्तिलक्षणे वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वमुपपादितवतो दीधितिकारस्याऽनुमतत्वात् . सार्वभौमैस्तु विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटानतिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धस्य विशेषरूपेणाऽव्यासज्यवृत्तेरपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धत्वेनाऽनुगतेन व्यासज्यवृत्तित्वमिति कण्ठरवेणैवोक्तम् . एवं सति 'महानसीयवह्निभिन्नवह्निमान् धूमा' दित्यादौ साध्यतावच्छेदकमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वाद्योः प्रत्येकं धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वेऽपि प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकतादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यैव व्याप्तिघटकत्वोपगमेन नातिव्याप्तिः, उक्तस्थलीयानु-

---

मितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकदर्शितधर्मद्वयनिष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्ने-
हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिमति विरोधेन तदवच्छिन्नभेदा
सत्त्वात् । साध्यतावच्छेदकवृत्तिवह्नित्वत्वमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वो
भयत्वाद्यनुपस्थितिकाले तदवच्छिन्नेऽनवच्छेदकत्वस्य दुर्ग्रहतयाऽनुमित्यनु
त्पादो व्यापकताज्ञानकारणतावादिनामिष्ट एव । तेन तेन रूपेणाऽनव
च्छेदकत्वाग्रहात् तत्तद्रूपानवच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताकानुमित्यनुपपत्तिश्च
केवलान्वयिग्रन्थे ग्रन्थकृतैव वक्ष्यते । यत्त्वतत्त्वेन हेतोर्निवेशे हेतु
व्यक्तिभेदेन व्याप्तिभिद्येत, सा च नानुमित्युपयोगिनी, पक्षीयधूमादि
व्यक्तिव्यापकताया पूर्वं वह्न्यादावगृहीतत्वादिति यद्रूपविशिष्टे त्युक्तम्,
तथाच धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकधर्मेणैव विशिष्य निवेश्य तत्तद्रूपा
वच्छिन्नहेतुकानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्निर्वाच्या, तथाच महानसादौ धूम-
वह्न्यादिसहचारग्रहादह्य दौ तद्गतत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितताया इव पक्षीय
धूमादिसाधारणधूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया अपि व्यापकताया ग्रह
सम्भवात् तद्घटितव्याप्ते पक्षधर्मे धूमे ग्रहादनुमितिनिर्वाह इति भाव ।

नच सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वपक्षे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्ति
भेद आवश्यक एवेत्यनुगतरूपेण हेतुनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्,
हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेदेऽप्यनुगतरूपेण हेतुनिवेशे धूमव्यापकवह्निप्रति
योगिकधूमनिष्ठसामानाधिकरण्यत्वादिना धूमादिनिष्ठसकलवह्निसामानाधि
करण्यव्यक्तीनामनुगमात् सामान्यप्रत्यासत्त्या पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेरपि प्रथम
ग्रहसम्भवेनानुमित्युपपत्ते , तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुनिवेशेऽननुगमात् ,
सामान्यप्रत्यासत्त्यापि पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेर्व्याप्तित्वेन दुर्ग्रहतयाऽनुमित्य-
नुपपत्ते । हेतुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वमुपेक्ष्य तद्विशिष्टनिरूपिताधि
करणत्वनिवेशप्रयोजनमग्रे वक्ष्यते ।

[दी] सामानाधिकरण्य तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्ति रित्यर्थ ।

वृत्तित्वस्य वह्न्यादीतरवृत्तिसाधारणतया तन्मात्रपुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य न हेतुतासम्भव, तथा सति इन्धनादिहेतुनापि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नानुमितिप्रसङ्गात्, सकलवह्न्यादिवृत्तिद्रव्यत्वादाविन्धनादिव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वात्। वह्नित्वादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वधूमजनकतावच्छेदकजातित्वादे वह्नित्वादिमात्रवृत्तित्वेपि तेन रूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहाद्वह्निमानित्याद्यनुमितिरनुभवविरुद्धा, येन रूपेणोपस्थिते वह्नित्वादौ वह्न्यादीतरसाधारण्यसंशयो न जायते तत्पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहादेवोक्तानुमित्युत्पादानुभवात्, अत एव ज्ञानत्वस्वानुभवत्वव्यापकगुणत्वव्याप्यजातित्वयोरविशेषेण ज्ञानत्वत्वरूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहात् ज्ञानवानयमित्यनुमितिर्न भवितुमर्हतीति दीधितिकारवक्ष्यमाणदूषण मप्युक्तम्। अधिकमग्रे वक्ष्याम ।

तत्तद्व्यक्तिसामानाधिकरण्य न तत्तद्व्यक्तिगमकताप्रयोजकम् पर्वतीय भूमे महानसीयवह्निसामानाधिकरण्याऽग्रहेपि तत्र पर्वते लाघवज्ञानादिवशान्महानसीयवह्न्यनुमितेरिति दर्शयति – येन येना पीति याव न्निरूपितं त्याभ्याम्। तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्ति रिति । तद्रूपावच्छिन्नस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावद्व्यक्तिगमकताप्रयोजिका व्याप्तिरित्यर्थ । यथाश्रुते एकसाध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्यस्याऽपरव्यक्तिप्रतियोगिकत्वासम्भवेनाऽसङ्गते, यत्र एकापि साध्यतावच्छेदकव्यक्तिर्न सकलहेतुमद्वृत्तितावच्छेदिका तत्रानुगतरूपावच्छिन्नेनापि तेन रूपेण न तादृशहेतुव्यापकतासम्भव, सकलसाध्यतावच्छेदकव्यक्तीनामेव चाक्रिर्नान्यायेन हेतुसमानाधिकरणतद्व्यक्त्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावः

[दी] दण्ड्याद्यौ साध्ये परम्परासम्बद्धदण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकम्, अतो नान्यासि ।

च्छेदकत्वादित्याशङ्काभिष्टापत्त्या परिहरति—दण्ड्यादा विति । परम्परासम्बद्ध मिति । स्वसमवायसयोगादिसम्बन्धेन साध्यसम्बद्धमित्यर्थ । एतच्च साध्यावृत्तितया दण्डत्वादेर्न व्यापकतावच्छेदकत्वसम्भव इत्याशङ्कानिराकरणाय । साध्यतावच्छेदकम् — दण्डिसयोगत्वादिरूपनानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकतावच्छेदकमित्यर्थ, एवकारेण दण्डादिरूपसखण्डधर्मव्यवच्छेद, तथाच तत्र प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य दुरुपपादत्वेपि न क्षति, दण्डत्वादिनैव प्रकारेण तद्धेतुकदण्ड्याद्यनुमितेरुपगन्तव्यत्वात्, दण्डादौ व्यापकतावच्छेदकत्वभ्रमादेव दण्डादिप्रकारकदण्ड्यनुमितेरुपगमात, स्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन यत्र धर्मे व्यापकतावच्छेदकत्वभ्रमस्तद्विशिष्टधर्मिप्रकारेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया साध्यावगाहिव्याप्तिभ्रमस्यैव वा तद्धर्मविशिष्टदण्डादिरूपधर्मिणोऽनुमितिविधेयतावच्छेदकताप्रयोजकत्वोपगमेन दण्डिमानित्याद्याकारानुमिते भ्रमशून्यतादशाया निर्बाधत्वादिति भाव ।

अथ महानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादेर्धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि शुद्धवह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववत्तत्तादिविशिष्टदण्डस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि दण्डत्वाद्यवच्छिन्नस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्य सुघटतया तस्य व्यापकतावच्छेदकत्वानुपगमो न सङ्गच्छते, नच तद्दण्डी नास्तीति बुद्धौ तत्त्वोपलक्षित एव दण्डे प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्भासते, न तु तत्तामन्तर्भाव्य, तत्त्वोपलक्षितव्यक्तेरेवाऽनतिप्रसक्ततया तत्ताशस्यावच्छेदकान्तर्भावे गौरवात्, अतो विशेष्यस्यावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणतया

दण्डत्वविशिष्टस्यापि तस्यानवच्छेदकत्वं दुर्घटम् । महानसीयवह्न्यादि भावप्रतियोगितायां वह्नित्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रेऽवच्छेदकतापर्याप्त्य सम्भवेन महानसीयत्वादेरवच्छेदकान्तर्भाव आवश्यक इति शुद्धवह्नि त्वादे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सुघटमिति वाच्यम्, स्वरूपतो भासमानस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकतायास्सिद्धान्तसिद्धतया सखण्डपदार्थस्य दण्डादे स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासम्भवेन दण्डत्वादिविशिष्टस्यातिप्रसक्त तया तत्त्वादिरूपविशेषणमनन्तर्भाव्य तत्रावच्छेदकत्वपर्याप्तेरयोगात्, अ भावप्रतियोगितावच्छेदकतया भासमाने उपलक्षणीभूतधर्मान्तरस्य भानो पगमे उपलक्षणतया दण्डत्वमात्र तत्तद्दण्डावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छे दकतया भासमानतद्दण्डांशे विषयीकृत्य दण्डिमति दण्डी नास्तीति प्रत्ययस्य दुर्वारत्वाच्च ।

अत्र केचित् –, उक्ताशयेनैव दण्ड्यादा वित्यादिपदोपादानम्, आदिपदाच्च पृथिवीत्वादिव्याप्यजातित्वादिनाऽनुगतीकृतघटत्वपटत्वमृत्ति कात्वपाषाणत्वादिना पृथिव्यादिहेतुकसाध्य परिग्रह । समवायादिना हेतुभूतपृथिव्यादिमति तन्तुकपालादौ विशेषणानवच्छिन्नघटत्वपटत्वाद्यव च्छिन्नाभावस्य स वात् . सर्वास्वेव साध्यतावच्छेदकतादृशजातिषु तथाविधाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तेस्तासां व्यापकतावच्छेदकत्वा सम्भवेन तदनुगमकैकधर्मस्यैव परम्परासम्बन्धेन तथात्वोपगमस्यावश्य कत्वादित्याहु ।

सोऽवच्छेदकत्वम्, तत्तत्खण्डे नास्त्येव, अतो दण्डादेरनवच्छेदकत्व दुर्घटम्, महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ च महानसीयत्वादे प्रतियोगिन्येव विशेषणतया भानात्तदन्तर्भावेनैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्भासत इति विशेष । अथ वह्निरत्रास्त एव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणतया महानसीयत्वादिकमवगाहमाना महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्ववान्नास्तीत्याकारिका या प्रतीतिस्तस्या उक्तयुक्त्या वह्नित्वमात्रावेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिविषयकतया वह्नित्वादेरप्यनवच्छेदकत्व दुर्घटमेव स्यात्, यदि च वह्नित्वादेस्समवायेन प्रतियोगितायां सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन च महानसीयत्वादेस्तदवच्छेदकतायामवच्छेदकत्वे गौरवान्महानसीयत्वादिसहितस्य वह्नित्वादे प्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वम्, उक्तप्रतीतिस्तु कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिवदवच्छेदकत्वांशे भ्रमरूपैवेत्युच्यते [१], तदा यत्र सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादिविशिष्टस्य वह्नित्वादेस्साध्यतावच्छेदकता तत्स्थलीयव्यभिचारिणि धूमादिहेतावतिव्याप्तिरिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठेत्यादिना निर्वाच्य पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं निवेशनीयम्, तत्र तल्लक्षणे यादृशस्य स्वपदार्थस्य निवेश तादृशत्वञ्च, एवञ्च महानसीयत्वादिविशिष्टस्य वह्नित्वादे तत्र स्वपदेनोपादानसम्भवात् विशिष्टवह्नित्वादिकमेव पारिभाषिकमवच्छेदकम्, तद्भेदश्च शुद्धवह्नित्वादावपि दुर्घट, तथा चावच्छेदक यादृश स्व तादृशविषयकप्रतीतिविषयत्वमेवानवच्छेदकत्वपदेन विवक्षणीयम्, तथा च सति सखण्डस्य दण्डादेस्स्वरूपतोऽभानात्तत्तादिविशेषणविशिष्टस्यैवावच्छेदकलक्षणस्यस्वपदेनोपादेयतया तद्विशिष्टविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य दण्डत्वादिविशिष्टस्य सुघटत्वाद्व्यापकतावच्छेदकत्वम व्याहतमेवेति चेन्न, पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य स्वत्वघटितत्वेनाऽननुगतस्याभावकूटज्ञानासम्भवेन प्रतियोगितायाम्स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्याऽगत्या गुरुधर्मसाधारण्यमङ्गीकृत्य व्याप्तिलक्षणे तदेव निवेशनीयम्, एवञ्च सामा-

नाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य वह्नित्वादे हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि महानसीयत्वादिविशिष्टनिरूपित समवायादेरेव प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धत्व तत्रोपेयम् , शुद्ध समवायादिना वह्नित्वादेरतिप्रसक्तत्वात् , शुद्धसमवायादेस्तत्रा वच्छेदकतावच्छेदकत्वे महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवह्नित्वा द्यवच्छिन्नाभावात्तद्विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेश्च , तथाच साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसमवायादिनाऽखण्डवह्नित्वादेरनवच्छे दकत्व न दुर्लभम् । नच महानसीयत्वादिसमानाधिकरण्यस्य यत्रोप लक्षणता तत्र तस्यावच्छेदककोटौ न प्रवेश , यत्र विशेषणत्व तत्र तत्प्रवेश इत्यत एव वैलक्षण्यमिति वाच्यम् उपलक्षणीभवत्तद्रूपा वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावबुद्धावपि तत्तद्रूपस्य प्रति योगितावच्छेदकांशे प्रकारतया भानात्तत्रावच्छेदकतावच्छेदकत्व भानस्याऽऽवश्यकतयाऽवच्छेदकशरीराप्रवेशरूपोपलक्षणताया उपलक्षण विधयाऽवच्छेदके तत्रासम्भवात् , तदुपलक्षितनिरूपितसमवायादेरवच्छे दकताघटकसम्बन्धत्व तस्योपलक्षणतयाऽवच्छेदकत्वम् , यद्विशिष्टनिरू पितसमवायादेरवच्छेदकताघटकसम्बन्धत्व तस्य विशेषणविधयाऽवच्छेद कत्वमित्यस्यैव निर्दोषत्वात् , एवञ्चैव घटप्रागभावविशिष्टघटादेस्संयोगादि सम्बन्धेन भावस्य प्रतियोगितायामप्रसिद्धतया विशिष्टनिरूपितसंयोगादे रवच्छेदकत्वासम्भवेनाऽगत्या विशेषणविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्या स्यैव वैलक्षण्योपपादकतया शुद्धसमवायादेरेव विशिष्टसत्ताद्यभाव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतया [illegible] भावस्य तादृशसम्बन्धेन प्रति योगितानधिकरणतया दीधितिकृता प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टासामा

दकतयोर्भेदेन वैलक्षण्यम्, आद्या तद्धर्मावच्छिन्ना विशेष्यपर्याप्ता, अन्त्या च विशेष्यविशेषणभावापन्नयो धर्मधर्मिणोर्द्वयो पर्याप्तेत्येवरीत्यैवोपपादनीयम्, तावतापि अखण्डस्य शुद्धवह्नित्वादेर्हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमुपपद्यते धर्मान्तरोपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य धूमादिमत्यवृत्तेर्विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाश्च विशेषणान्तर्भावेनैव पर्याप्ते तत्त्वोपलक्षितदण्डावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकता च तत्तावच्छिन्ना शुद्धविशेष्य एव पर्याप्ता साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसंयोगादिसम्बन्धाद्यवच्छिन्नाचेति ताहशसम्बन्धेन दण्डादेस्ताहशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुरुपपादमिति सामञ्जस्यमिति वदन्ति ।

वस्तुतो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिभाषिकावच्छेदकत्वं निवेशनीयम्, तच्छरीरे यादृशं स्वं निविष्टं तादृशभागभेदनिवेशे वह्नित्वादौ विशिष्टवह्नित्वादिभेदासत्त्वेन तादृशधर्मविषयकप्रतीतिविषयत्वं निवेशनीयमिति गौरवम् अतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपं स्वनिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्रूपतदतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकत्वेन विवक्षणीयम्, तथाच सर्वासामेव दण्डादिव्यक्तीनां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया कस्याश्चिदपि दण्डादिव्यक्ते न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्तित्वम्, स्वस्य स्वातिरिक्तवृत्तित्वविरहादित्यखण्डधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकतयाऽनुसरणम् । एतच्च एकोक्तयभिप्रायेण यथाश्रुतमूललक्षणमुपपादयितुं सार्वभौमप्रभृतिमतमनुसृत्य, एकोक्तयनादरेऽननुगतरूपेण नानाव्यक्तिविधेयतावच्छेदककानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्यद्रूपावच्छिन्नगगनवच्छेदकम्, यद्रूपवाऽवच्छेदकतानवच्छेदकं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्येवरीत्या निर्वचनीया, तथा सति दण्डिमत्संयोगादिहेतुकापि दण्डिमानयमित्याकारकानुमितिविशेषदर्शिनामपि

[दी] इत्थं च इह द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेर्नाव्याप्तिः, साधनस्य विशिष्टसत्त्वादेर्गुणादाववृत्तेः ।

निर्वहति । एवमेकोक्त्या प्रतियोगितावच्छेदकोभयाभावघटिताया ग्रन्थकारेण स्वयमुपदर्शनीयाया व्याप्तेरपि दण्डत्वादिविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वनिर्वाहः, हेतुसमानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगिताया दण्डत्व पृथिवीत्वव्याप्यजातित्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वाभावस्याऽव्याहततया द्रव्यत्वादिसामान्याभावप्रतियोगितायामेव तद्धर्मविशिष्टनिरूपितविलक्षणावच्छेद्यत्वसत्त्वादिति ध्येयम् ।

इत्थं चेति । हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यसाधारणरूपमुपेक्ष्य विशिष्टसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिकरण्यनिवेशने चेत्यर्थः । **नाव्याप्ति**रिति । न विशिष्टसत्तात्वरूपहेतुतावच्छेदकविशिष्टविशिष्ट्य व गाहिज्ञानजन्यानुमितौ व्याप्त्यसम्भवनिर्वाह इत्यर्थः । तेन विशिष्टसत्तात्वानुपलक्षितहेतुमत्ताज्ञानजन्यानुमितौ व्याप्तौ उपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्येन निविष्टमिति लभ्यते, अतो द्रव्यत्वाद्यभावे तादृशहेतुसामानाधिकरण्यसत्त्वात्तादृशहेतौ न द्रव्यत्वादेर्व्याप्तिरित्यभ्रान्ताना गुणादौ विशिष्टसत्तात्वानुपलक्षितहेतुमत्ताभावेऽपि न तत्र द्रव्यत्वाद्यनुमित्यापत्तिः, यत्र घटपटवृत्तिसंयोगत्वादिना हेतुना घटपटाद्यन्यतरत्वसाध्य तत्रोभयवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तयन्तरमवश्यं स्वीकरणीयम्, अन्यथा तद्धेतुकसाध्यानुमित्युच्छेदापत्तेः, ईदृशव्याप्त्यन्तरानभ्युपगमे तादृशहेत्वनुमितिरप्युच्छिद्येत, तद्धेतुसामानाधिकरण्यमादाय तादृशधर्मत्वरूपतादृश्यविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या विशिष्टाधिकरणगर्भव्याप्त्यसम्भवात्।

'अथैव विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशिष्टनिरूपितसमवायस्य सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन व्याप्ति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्त्वस्याऽग्रे विवक्षणीयतयैव निर्वहतीति कथमत्र विशिष्टपदोपादानम्'; नच विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशिष्टनिरूपितसमवायत्वादिना न विशेषणसम्बन्धता, अपि तु शुद्ध एव समवायादिर्विशेषणसम्बन्धः स्वाविशिष्टरूपितसमवायादिस्तु विशेषणतावच्छेदकसम्बन्ध इति मताभिप्रायेणेदम्; तथाचोक्तस्थलेपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध शुद्धसमवाय एवेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धमात्रविवक्षया न प्रतीकार इति वाच्यम्, हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने हेतुतावच्छेदकस्य पक्षे परम्परासम्बन्धेन भाननियमेन व्यापकताशरीरघटकाभावाधिकरणेपि तदीयतादृशसम्बन्धस्य निवेशितत्वात्तत एव हेतुत पक्षे साध्यानुमितिनिर्वाहे विशिष्टसत्त्वेन सत्तादेर्द्रव्यत्वादिव्याप्तिस्वीकारस्य निरर्थकतापातात्. नच दर्शितरीत्या विशिष्टव्यापकताग्रहस्य विशेषणव्यापकतानवगाहित्वेपि विशिष्टपक्षधर्मताग्रहस्य विशेषणे तदवगाहित्वेपि च विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य विशेषणे साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वाऽनियमात् विशेषणहेतुकानुमितिसामग्र्या विशिष्टहेतुकानुमितिपूर्वमावश्यकत्वेति वाच्यम्, साध्ये विशिष्टहेतोर्व्यापकताग्रहेपि विशिष्टहेतौ साध्यविरोधग्रहसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशिष्टहेतुकस्थले विशिष्टाधिकरणत्वघटितहेतुसाध्यसामानाधिकरण्यविषयकस्यैव परामर्शस्याऽनुमितिहेतुता वाच्या, अन्यथा विरोधस्य जनकज्ञानाविरोधितया हेत्वाभासत्वस्य दुर्घटताप्रसङ्गादिति तथाच साध्यवति विशिष्टहेत्वधिकरणत्वभाने च विशेषणस्य परम्परासम्बन्धस्यापि तत्र भाननियमेन विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य नियमतो विशेषणेपि साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वात्, — नैवम्, विशिष्टनिरूपितव्यापकताशरीरे विशेषणस्य धर्मितावच्छेदकत्वेन विशिष्टाधिकरणविशेषणतया

प्रवेश, न तु स्वातन्त्र्येण, तथाच तद्ग्रहे न विशेषणत्वप्रकारता
वगाहित्वनियमो निर्वहति, विशेषणनिरूपितव्यापकताया तद्वन्निष्ठाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावघटितत्वात्
विशिष्टवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वरूपप्रतियोग्युपरागेणाऽभावभाने च
विशिष्टवत्त्वान्तर्गतविशेष्यवत्त्वपरित्यागेन विशेषणवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिभानासम्भवात्, अभाव
प्रतियोगिप्रकारघटकस्य उपलक्षणतया भानानुपगमात् । नच परम्परा
सम्बन्धेन विशेषणनिष्ठव्याप्तत्वावगाहिपरामर्शनिष्ठकारणताया उभयवादि
सिद्धत्वात् विशिष्टहेतुकपरामर्शान्तरकारणताकल्पनमयुक्तं लाघवानुरोधेन
विशिष्टस्य व्याप्तिग्रहस्थलेऽभिनरणे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वभानमुप
गम्य विशेषणेऽपि व्याप्तिभानं कल्पनीयमिति वाच्यम्, शब्दाधीन
विशिष्टवत्त्वगर्भव्याप्तिग्रहे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वगर्भव्याप्तिभानाऽनिय
मात्, तादृशव्याप्तिबोधकशब्दस्य स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वाऽबोधकत्वात् ।

अथ तत्र तदुत्तरं विशेषणे मानसव्याप्तिग्रह एवानुमित्यर्थं
कल्प्यते, तत्कारणताया क्लृप्तत्वादिति चेन्न, एवं सति दण्डाद्युप
लक्षितधर्मिहेतुकानुमितेर्विलयप्रसङ्गात्, तद्धेतुकव्याप्तिग्रहस्थले परम्परा
सम्बन्धेनोपस्थितदण्डादौ व्याप्तिग्रहस्य कल्पनसम्भवात्, स्वातन्त्र्येण
सकलपरम्परासम्बन्धघटितसकलविशेषणवत्त्वग्रहस्याऽप्रामाणिकतया विशेष-
णहेतुकपरामर्शस्य कारणताया क्लृप्तत्वानियमाच्च । ननु वह्निसंयोगि
संयोगाया गरुणा व्याप्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे एकैव हि सा व्याप्ति
रिति मूलप्रभागेन मनानमपर्वतादिनिष्ठवृक्षादिगतवह्निसंयोगिसंयो

[दी] सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्या ऽधिकरणतावच्छेदकस्यचैक्याद्व्याप्त्यैक्यम् । वस्तुतस्तु — धूमत्व विशिष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारण्यात्

नाऽनैक्यासम्भवादित्यत आह— **सामानाधिकरण्यव्यक्तीना** मिति । **भेदेपी** ति । अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेनचेत्यादि । **निरूपकता वच्छेदकम्**—वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकम्। **अधिकरणतावच्छेदकम्** धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकम् । **तदैक्यात्**— साध्यहेतुभेदेऽप्यभेदात् तदभेदतात्पर्येणैक्यम्, भाक्त एकत्वव्यवहार । ननु लक्षणया तद्व्यव हारसमर्थनमसङ्गतम् सामान्यप्रत्यासत्त्यभावपक्षे विशिष्टपरामर्शानिर्वा हार्थं व्याप्त्यैक्यकथनात्, तन्निर्वाहस्य च सामानाधिकरण्यस्य व्या प्तित्वे धूमत्वादेरैक्येऽपि पक्षीयधूमादिनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य सामान्यप्रत्या सत्तिं विना पूर्वं ग्रहासम्भवेन तत्स्मरणासम्भवात्, पक्षीयधूमे तदुप नयाऽसम्भवेनाऽयोगात्, अतोऽतिप्रसङ्गेन च धूमादिव्यापकवह्न्यादिसामा नाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वासम्भवात् धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकस्य द्विधा व्याप्तिशरीरप्रवेशाव्यावश्यकत्व दर्शयन् व्याप्तेर्भेदमभेद च दर्शयति— **वस्तुतस्त्वि**त्यादिना । प्रथमपक्षप्रदर्शनेन तत्पक्षे धूमत्वस्याप्रवेशाद्व्या घवेन सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षे तज्ज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति सूचनाय । **रासभादिसाधारण्या** दिति । तत्साधारण्ये च भ्रम विनापि रासभादि लिङ्गकवह्न्याद्यनुमानापत्तिरिति भाव ।

अथ व्यापकतापविष्टहेतुतावच्छेदकधर्मितावच्छेदकसामानाधिक रण्यप्रकारकज्ञानस्यैवाऽनुमितिहेतुत्वोपगमान्नायमतिप्रसङ्ग, धूमत्वादिप्रका रेण भासमाने रासभादौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्य धूमत्वांशे भ्रम-

त्वनियमात्, वक्ष्यमाणधूमत्वादिमन्निष्ठवह्न्यादिसामानाधिकरण्यस्य व्याप्ति
त्वेऽपि तद्धर्मितावच्छेदकतापन्नहेत्वनवच्छेदकविशिष्टवत्ताज्ञानस्य हेतुताया
आवश्यकत्वात्, अन्यथा निर्विशिष्टसत्त्वादिव्यापकद्रव्यत्वादिनिरूपितवि
शिष्टसत्त्वादिनिष्ठसामानाधिकरण्योपलक्षितसत्ताज्ञानाद्गुणरूपपक्षेऽप्यतस्य
द्रव्यत्वाद्यनुमानापत्ते, साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वस्य पक्षे साध्य
निश्चयं विना दुर्निश्चेयतया तदुपलक्षितवत्तानिश्चयस्याप्यनुमितिहेतुताया
आवश्यकत्वात्, केवलसामानाधिकरण्यप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानस्याऽनु
मितिहेतुत्वे धूमाभाववान् पक्ष इत्यसिद्धिग्रहदशायामपि साध्ये धूमादि
व्यापकताज्ञानादनुमित्यापत्तेश्च, असमानप्रकारतया धूमाभाववान् पक्ष
इत्यादिबुद्धेः धूमादिवृत्तिसामानाधिकरण्यवद्वान् पक्ष इत्यादिज्ञानाऽविरोधि
त्वादिति चेत्? सत्यम्, धूमत्वादिमति सामानाधिकरण्यमित्यस्य धूम
त्वादिविशिष्टनिरूपणताकं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः, न तु धूमादिवृत्तित्व
विशेषितं सामानाधिकरण्यमिति, तथाच पक्षधर्मिविशेषणतापन्नधूमत्वादि

[दी] धूमत्वादिमति साध्यसामानाधिकरण्य तद्वति धूमत्वादिक वा व्याप्ति । आद्या भिन्ना, द्वितीयात्वभिन्नेति ध्येयम् ।

यदि विरोधस्यानुमितिं प्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वाभासत्वमुपपादयितु शक्यते[२] तदा समानाधिकरणवृत्तित्वांशे निर्धर्मितावच्छेदक समानाधिकरणवृत्तिमद्धूमवान् पर्वत इत्येतादृशमपि ज्ञान हेतुरुपेयते, अन्यथा धूमत्वत्वादिविषयताया कारणतावच्छेदककुक्षौ प्रवेशे गौरवात्, सामानाधिकरण्यप्रकारकत्वापेक्षया समानाधिकरणवृत्तिप्रकारकत्वस्य गुरुत्वेपि सामान्यप्रत्यासत्त्यसत्त्वे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहानुरोधेन तेन रूपेण हेतुताया अवश्योपगमात् ।

(केचित्तु— धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमीयधर्मधूमवान् पर्वत इत्याकारकज्ञानमेवाऽनुमितिहेतु, यथाश्रुतस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावरूपस्य विरोधस्य हेत्वाभासत्वेन धूमीयत्वेनैव धूमत्वप्रवेशेन च लाघवसत्त्वात, तथाच विशिष्यवैशिष्ट्यतासम्बन्धेन धूमप्रकारतानिरूपितधूमत्वप्रकारतानिरूपित धूमप्रकारतानिरूपकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वम्, तेन न सत्प्रतिपक्षत्व इत्याहु ।)

आद्या — हेतुतावच्छेदकधर्मसहितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा । भिन्ने ति । प्रतिधूमादिकमित्यादि । द्वितीया — साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपा । अभिन्ना— सर्वधूमादिसाधारणी अनुगतरूपावच्छिन्ननानाव्यक्तिदण्डादिविशिष्टहेतुकस्थलेपि परम्परासम्बद्धदण्डत्वाद्यखण्डधर्म एव हेतुतावच्छेदकत्वयोपगन्तव्य इति भाव । यद्यपि साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवक्ष्यमाणव्याप्त्यभिप्रायेणापि **एकैवही** त्यादिग्रन्थ सङ्गच्छते, तथापि स्वस्य तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-

[दी] अथ 'कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वा' दित्यादिसद्धेतावसमानाधिकरणान्तम् ।

त्वप्रवेशनस्य खण्डनीयतया स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमा-
नाधिकरणत्वरूपपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्यैव विवक्षणीयतया एतदपेक्षया
तादृशी व्याप्तिर्गुरुशरीरेति कथञ्चिदीदृशव्याप्तेरैक्योपपत्तिसम्भवेन तज्ज्ञान
मनुमितिहेतुरित्येतादृशव्याप्तेरैक्यमुपपादितम् ।

मिश्रादिमतमवलम्ब्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजनमाह –
अयं कपिसंयोगीति ।

अथैतद्वृक्षत्वादेरव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिव्याप्यत्वोपगमेपि संयो
गाद्यनवच्छेदकमूलादे पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छेदेनापि एतद्वृक्षादौ
कपिसंयोगादेः सिद्धिप्रसङ्ग, न चेष्टापत्ति, सल्लिङ्गपरामर्शस्य प्रमानु
मित्यजनकत्वनियमात् न च तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन
साध्यानुमितिहेतुत्वादेतद्वृक्षत्वादिरूपव्याप्यवृत्तिहेतोश्च किञ्चिदवच्छेदेना
वृत्तेर्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, यद्वि 'स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वा
वगाहिन्यामनुमितावपि तादृशहेतुमत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपेयते' तदापि
तुल्ययुक्त्या एतद्वृक्षत्वादेरिव मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगादिविशेषस्यापि कपि
संयोगादिव्याप्यतया तेन हेतुना मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगाद्यनुमिते
र्निष्प्रत्यूहत्वादिति चेत्,

अत्रोपाध्याया,– साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विना
व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वमनुपपन्नमिति पक्षधर्मताबलात्पक्षतावच्छेदकसामा
नाधिकरण्यमेव साध्ये सिद्ध्यति, न तु तदवच्छेद्यत्वमपि, प्रमाणा
भावादिति तादृशानुमितेरप्रामाणिकतया तत्र परामर्शहेतुताकल्पनमेव
नास्तीति न तदापत्तिरिति समादधिरे ।

[दी] यत्तु– 'इदं संयोगि द्रव्यत्वा' दित्यादावव्याप्तिवारणाय तत्, संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्ते, वृक्षत्वावच्छेदेन सामान्याभाववृत्तौ बाधकाभावात् तत्र च अतीन्द्रियस्यापि संयोगस्य सत्त्वात्परित'

मिश्रादयस्तु – बाधानवतारे मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगादिसिद्धिरिष्टैवेति वदन्ति । एतत्तत्त्व ग्रन्थकृता हेत्वाभासे वक्ष्यते ।

प्राचीनसिद्धव्याप्तिस्थल दूषयितुमुपन्यस्यति – यत्त्वि ति । तत् – प्रसङ्गानाधिकरणान्तरम् । ननु द्रव्ये संयोगत्वावच्छिन्नाभावसत्त्व एव अवच्छेदकगर्भोक्तलक्षणाव्याप्ति प्रसज्यते, तदेव न, वृक्षादौ संयोगानवच्छेदकभागाप्रसिद्ध्या तत्सामान्याभावावच्छेदकस्य दुर्लभत्वादित्यत आह—संयोगस्ये ति । वृक्षत्वावच्छेदेने ति । वृक्षत्वादे प्रत्येक सकलसंयोगातिप्रसक्तत्वात्, तस्य संयोगावच्छेदकत्वासम्भवात्, आकाशादिसंयोगस्यापि यावद्वृक्षवृत्तेरेकस्याभावाद्वृक्षत्वे तत्संयोगानति प्रसक्तत्वासम्भवादिति भाव ।

ननु वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादौ संयोगसामान्याभावसत्त्वे वृक्षे संयोगो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षापत्तिरित्यत आह—तत्रचे ति । अतीन्द्रियस्ये ति । अतीन्द्रियप्रतियोगितया संयोगसामान्याभावस्याऽतीन्द्रियत्वमिति भाव ।

ननु संयोगसामान्याभावस्य वृक्षे सत्त्वे महत्त्वोद्भूतरूपवन्मात्रसमवेतसंयोगसामान्याभावोऽप्यावश्यक, तद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावनियतत्वादिति योग्यमात्रप्रतियोगिकोऽयमभाव कथ न वृक्षे साक्षात्क्रियत इत्यत आह—परित इति । यद्वा प्रतियोगितावच्छेदकमेदप्रयस्य सत्त्वेऽप्याह—परित इति । प्रतियोग्युपलब्धेर्विभिन्नावच्छेदेन

[दी] प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न सयोग इत्यादि नाध्यक्षमिति, तन्न; द्रव्ये सयोगसामान्याभावे मानाभावात् ।

अभावग्रहं प्रति विरोधिज्ञानमुद्रया प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीति तस्य दोषत्वकथनं दोषविधया प्रतिबन्धकत्वलाभाय ।

अथ यत्र सयोगाविषयकमेव उपनीतभानाद्यात्मकं वृक्षादिरूपाधिकरणज्ञानं तदग्रिमक्षणे वृक्षादौ तादृशसयोगसामान्याभावग्रहप्रसङ्ग, तादृशदोषस्य प्रागसत्त्वात् एवं वृक्षे न सयोग इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षस्याऽलीकतया तत्र तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनमेवाऽशक्यमिति चेन्न, वृक्षादौ सयोगसामान्याभावलौकिकप्रत्यक्षस्याऽप्रसिद्धत्वेऽपि गुणादौ तत्प्रसिद्धत्वाऽधिकरणीयविषयतासम्बन्धेनाऽभावलौकिकत्वावच्छिन्नं प्रति स्वविषयसयोगवत्त्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्, सर्वत्र द्रव्येऽतत ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्वदा तादृशसम्बन्धेन सत्त्वेनाऽतिप्रसङ्गविरहात् ।

[दी] नच यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्याभाववानिति व्याप्ते

एव हेतोस्तत्राप्यसत्त्वस्यापि तत्सामान्याभावस्य सिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति शङ्का निरस्यति — नचे त्यादिना । य संयोगीययावद्विशेषाभाववान् स संयोगसामान्याभाववानिति व्याप्तेरेवाऽग्रे व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वादिदोषेण निराकरणीयतया प्रथमतस्सामान्यमुखीं व्याप्तिं अनुमानोपष्टम्भकतया दर्शयति—यो यदीये ति । यद्धर्माश्रयस्य यावद्विशेषाभाववान् य इह तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः । संयोगत्वाश्रयस्य विशेषधर्मावच्छिन्नाभावकूटं वृक्षादौ वर्तत इति तत्रोक्तव्याप्त्या संयोगत्वावच्छिन्नाभावसिद्धिः । प्रतियोगिनोर्यत्त्वतत्त्वेन निवेशे संयोगवृत्ति कपिसंयोगत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनं स्यादिति धर्मस्य यत्त्वतत्त्वेनोपादानम् । संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगत्वावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव साध्यनीय, अन्यसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्यापि तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचारित्वं तुल्यन्यायेन सम्भाव्येतेति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धलाभमपि यत्तत्त्वेन व्याप्तावन्तर्भाव्य, अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नयावद्विशेषाभावहेतुना तत्सम्बन्धावच्छिन्न संयोगसामान्याभावसिद्धिः । यद्धर्माश्रयविशेषाभाव उभयावृत्तिपदार्थ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव, अतस्संयोगत्वापेक्षया वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादेर्विशेषधर्मत्वेऽपि संयोगसामान्याभाव इत्यनभ्युपगच्छतामपि यावद्विशेषप्रत्यवच्छेदकत्वविशेषेण वृक्षवृत्तिसंयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य वृक्षादाव भ्युपगमेऽपि च न साध्यसिद्धिः, वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादीनामुभयावृत्तित्वेन तदवच्छिन्नाभावव्यावृत्तेः । नन्वेनानुभयावृत्तित्वविशेषणस्याऽसिद्धि-

वाच्यत्वेऽपि व्यभिचाराऽवारकतया वैयर्थ्यम् यावत्त्वस्य धर्मविशेषविशे-
षणत्वरूपस्य परिचायकमेव तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् , न तु
हेतुप्रविष्टमिति तु न सत् , तथा सति यावत्पदार्थस्य हेतुशरीरा
प्रवेशेन सामान्यव्याप्तिन्यानुपपत्तेरिति वाच्यम् , यावत्पदस्य व्यापक
त्वघटकतया तद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वानिरूपिताया
आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया एव हेतुतया निरुक्तधर्मव्यापकत्वा
घटकाभावान्तरस्यैव च सामान्यधर्मव्यापकताघटकतया वैयर्थ्यानवकाशात् ।
नच तादृशाभावत्वव्यापकत्वं तादृशाभाववत्त्वविशिष्टभेदप्रतियोगितायामाधेयता
सम्बन्धेनानवच्छेदकत्वम् , एवञ्च संयोगविशेषाभावानां सर्वेषामेव सर्वा
धिकरणवृत्तितया तद्विशिष्टभेदप्रतियोगितायाः आधेयतासम्बन्धेनावच्छेदक
मधिकरणमप्रसिद्धमिति तदनवच्छेदकत्वरूपहेत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम् ,
आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नानवच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतियोगितायाः अभावस्यैव
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्थाने निवेशनीयत्वात् , उक्तस्थले व्यधिकर
णतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रसिद्धिसौलभ्यात् । यद्धर्मसमानाधिकरणेत्यत्र
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषणीय , तेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादि
व्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववत्त्व तद्धर्मावच्छिन्नाभावाप्रसि
द्धया तादृशाभाववत्त्वानम्भवेऽपि न क्षति । नच भेदप्रतियोगितान
वच्छेदकत्वान्यघटान्यतरत्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धावच्छि
न्नप्रतियोगिताकयावदभाववत्त्व तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वासम्भ
वात् व्यभिचार , वाच्यत्वादेः संयोगादिनाऽवृत्तित्वात्तेन सम्बन्धेन
घटादेरेव तादृशाभावविरोधितया घटत्वादेरेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्व
सम्भवेन गुरोरन्यतरत्वस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् ;
वाच्यत्वादिनाऽगत्याऽन्यतरानिष्ठप्रतियोगित्वस्य न्यूनवृत्तिघटत्वादिना
ऽनवच्छेदात् , अन्यथा गुरुत्वान्यतरत्वादिनैव तदवच्छेदात् । वस्तुतो

यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यहेतुघटकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव सामान्यधर्मस्य विशेषणीयतया उक्तसामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्धावपि न व्यभिचार, अत एव भेदप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वादिघटकनित्यत्वादेस्समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे निवेशस्य गौरवेणाऽसम्भवेपि न जातित्वादिसामान्यधर्मघटितहेतौ व्यभिचारितया सामान्यव्याप्तिभङ्ग ।

वस्तुतस्तु, – यद्धर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेषणमनुपादेयमेव, कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयाद्यतिधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठभेदप्रतियोगितात्वस्य घटत्वादिघटिततादृशधर्मापेक्षया गुरुतया तदवच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धे यद्धर्म इत्यनेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वरूपगुरुधर्मोपादानस्य गुरुधर्मस्याऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपक्षेऽसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वादिविशेषणप्रवेशात्किञ्चिज्जात्यादिव्यक्त्यभाववति जात्यादिसामान्याभावासत्त्वेपि न सामान्यव्याप्तिभङ्ग । यद्यपि यत्तदर्थघटितसाध्यहेतूनामननुगमेन नैका व्याप्तिरिति संयोगसामान्याभावतदीयविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तौ यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमेव, तथापि तद्दोषस्य स्वयमग्रे वाच्यतया यथाकथञ्चिच्छङ्कासङ्गतिः ।

अथ वृक्षादौ यावत्संयोगाभाववत्त्वमुपगमबाधितम्, तत्र विभुसंयोगाभावावच्छेदकस्य अवयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा दुर्वचत्वात्, ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे कालविशेषावच्छेदेनापि तत्र तदभावासम्भवात्, तयोस्तदविरोधितामते द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्योत्पत्तिकालावच्छेदेन वृत्तावविरोधात् । न च मूलाद्यवच्छिन्नविभुसंयोगव्यक्तीनां भेदादग्रमूलाद्यवच्छेदेनाऽभावस्सुलभ इति वाच्यम्,

तासां भेदस्याऽप्रामाणिकत्वात् । नच नानावयवावच्छिन्नसयोगव्यक्तीनामभेदे तत्तत्संयोगव्यक्तौ तत्तदवच्छेदकव्यक्तीनां तादात्म्यसम्बन्धेन कारणतया व्यभिचार इत्यवच्छेदकभेदेन संयोगभेद आवश्यक, आवश्यकश्चाऽवच्छेदकव्यक्तीनां विशिष्य स्वावच्छिन्नसंयोगव्यक्तिषु हेतुताभ्युपगम, अन्यथा मूलादिमात्रावच्छिन्नमूर्तान्तरसंयोगानामभावाय वच्छेदे नैतद्वृक्षादिवृत्तिविभुसंयोगानां च वृक्षान्तरावयवावच्छेदेनाऽनुत्पत्तिप्रयोजकस्य दुर्लभत्वापातादिति वाच्यम्, व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमेन वृक्षादौ विभुसंयोगस्य व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिन्नत्वविरहेण तत्र मूलादीनां हेतुताविरहात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तदवच्छेदकस्वरूपतत्तन्निष्ठावच्छेदकताव्यक्तीनामेव तत्तदवच्छेदकस्य जन्यतावच्छेदकसम्बन्धतया मूलाद्यवच्छिन्नविभुसंयोगव्यक्तीनामभेदेऽपि व्यभिचारानवकाशात्, अन्यथा मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य द्विरिशपैरप्यवच्छिन्नतया तत्ताऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्संयोगव्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । नच मूलावच्छिन्नसंयोगानामग्रावच्छिन्नसंयोगादेरिव प्राच्याद्यवच्छिन्नसंयोगादेरपि भेद स्वीकर्तु शक्यते, मूले प्राच्यां शरीरवृक्षसंयोग इत्यादिप्रतीत्या एकसंयोगव्यक्तावेव मूलप्राच्याद्यवच्छिन्नत्वावगाहनात् नचाऽनयोर्मूल्यो शरीरसंयोग इत्यन्या इव तादृशप्रतीतेरपि संयोगद्वयावगाहित्वमस्मदनुमतमिति वाच्यम्, यत्र मूलप्रतीचीमात्रावच्छिन्न एक शरीरसंयोग अग्रप्राचीमात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसंयोग तत्र मूले प्राच्यां शरीरसंयोग इति प्रत्ययापत्ते, शरीरतरसंयोगव्यक्तीनां एकैकस्यामेव शरीरावयवेन वृक्षावयवेन च अवच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि दैशिकसम्बन्धसङ्कोचम् अन्तरेण दुर्वारत्वाच्च । न हि तत्र शरीरावयवावच्छिन्नशरीरसंयोगमूलावच्छिन्नतदुभयसंयोगयोर्भेदसम्भव, तथा सति मूलावच्छिन्नवृक्षसंयोगस्य शरीरे चरणावच्छिन्नशरीरसंयोगस्य वृक्षे व्याप्यवृत्तितया तत्र तदभावासम्भवप्रसङ्गात् ।

तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नानां संयोगसाधारणं तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तदवच्छेदकजन्यतावच्छेदकम्, न तु संयोगनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वम्, अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात्; तथा चैकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगस्य अपरावच्छेदकावच्छिन्नत्वेपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न व्यभिचारशङ्केत्यपि वदन्ति ।

यत्तु- संयोगमात्रस्याऽव्याप्यवृत्तितासिद्धान्तानुरोधेन मूलाग्रावच्छिन्न तरुविभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति; तदपि न सम्यक्; तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्विशेषरूपावच्छेदकनियमेनैव तादृश सिद्धान्तसङ्गतेः ।

अत्र वदन्ति;—

द्रव्यमात्र एव संयोगसामान्याभावस्याऽप्रामाणिकतया तत्रे त्यादि मोक्तेः नचे त्यादिना गगनादेरेव संयोगसामान्याभावसाधकमनुमानमाशङ्कितम्, विभुद्वयसंयोगानभ्युपगमेन तत्र यावत्संयोगव्यक्तीनामेव प्रति नियतदिग्विशेषावच्छिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्र तदभावसत्त्वेऽविवादात् नाऽसिद्धयवकाशः, विभुमात्रे संयोगसामान्याभावासिद्धावपि संयोगि द्रव्य त्वादित्यादौ व्याप्तिसङ्गतेः. वृक्षादावेतद्व्याप्तिबलात्संयोगसामान्याभावाऽसिद्धावपि न क्षतिः, प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियम सत्त्वे वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादावपि संयोगसामान्याभावसिद्धेरसम्भवेन तत्रापि तदभावं साधयतां तादृशनियमवादिनामाशङ्कां नच प्रतियो-ग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्व मित्यादिना निराकरिष्यति; पूर्वमपि वृक्षत्वावच्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तित्वविरोधमात्रेण प्रतियोग्य नवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन या सेद्धुमर्हतीत्याशयेनैव वृक्षादौ संयोगतत्सामान्याभावयोर्वृत्त्यवच्छेदकभेद उपपादितः, न तु "यो यदीये" त्यादिनियमस्य तत्साधकत्वाशयेनेति न सन्दर्भविरोध इति ।

[टी] यावत्संयोगाभावा एव मानम् , यत्तदर्थयोरननुगमात् ;

यत्र यत्किञ्चिदवयवनाशान्महावृक्षनाशानन्तरं खण्डवृक्षोत्पत्तिक्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातोऽवस्थितयावत्तदवयवैर्गगनादिसंयोगानां विनाशः, द्वितीयक्षणे च खण्डवृक्षस्यापरावयवनाशः, तृतीयक्षणे च तन्नाशः, तत्र वृक्षे विभुसंयोगानुत्पत्त्या यावद्विशेषाभावसौलभ्यम् । नचैवं तादृश वृक्षे मूर्तान्तरेणापि संयोगस्तदवयवसंयोगैस्तत्तत्कर्मणा वा न सम्भवति, तदवयवगगनादिसंयोगनाशककर्मणा मूर्तान्तरतदवयवसंयोगानामपि तदुत्पत्तिकाले विनाशात्, अन्यथावयविनोऽसंयोगानभ्युपगमेन स्वावयवद्वयसंयोगेन संयोगजननासम्भवात्, उत्पत्तिकाले च द्रव्ये गुणवत्कर्मसत्त्वानुपपत्तेरिति संयोगसाध्यके द्रव्यत्वस्य सद्धेतुत्वमेव न निर्वहतीति वाच्यम्, तादृशखण्डद्रव्ये तदवयवसंयोगजन्यस्य तत्कर्मजन्यस्य च संयोगस्याऽसम्भवेपि सर्वत्रैव सदागतिशीलपवनादिपरमाणूनां कर्मभिस्तत्संयोगानामुत्पत्तौ बाधकविरहेण द्रव्यस्य संयुक्तत्वनियमादित्याहुः केचित् ।

यावत्संयोगाभावा एव मानमिति । ज्ञायमानलिङ्गस्याऽनुमितिकरणत्वमताभिप्रायेण । यत्तदर्थयोरिति । तादृशहेतुघटकयच्छब्दार्थयोस्संयोगत्वघटत्वयोरित्यर्थः । अननुगमादिति । एकरूपेण निवेशासम्भवादित्यर्थः । एकव्याप्तिनिर्वाहयितुमशक्यत्वादिति शेषः, तथाच घटत्वावच्छिन्नाभावघटादिविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तेस्संयोगसामान्याभावासिद्धावनुपयोगित्वाद्यावत्संयोगविशेषाभावे संयोगसामान्याभावो यद्विशेषव्याप्तेश्चाऽसम्भवनिराकर्तुमशक्यत्वात् नात्रानुमानसम्भव इति भावः ।

[दी] एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्साध्योपाधित्वाच्च ।

सिद्धिः, तथा प्रकृते संयोगीययावद्विशेषाभावे तत्सामान्याभावव्याप्ति व्यर्थविशेषणत्वादिना अग्रहेऽपि घटादिविशेषाभावकूटे तत्सामान्याभाव व्याप्तिग्रहादेव संयोगीययावद्विशेषाभावे पक्षधर्मताज्ञानाद्गगनादौ संयोग सामान्याभावसिद्धिर्दुर्वारैव, व्यतिरेकिहेतुकानुमिताविव सामान्यव्याप्त्य धीनविशेषसिद्धौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमात्. नच विशेषाभावान्तरे सामान्याभावान्तरव्याप्तिग्रहात्संयोगविशेषाभावेन सामान्या भावसिद्ध्युपगमे यावत्त्वाद्यविशेषितकपिसंयोगप्रतियोगिकाभावे कपिसंयो गादिसामान्याभावादिव्याप्तिग्रहादेव संयोगादिप्रतियोगिकाभावेन तत्सा- मान्याभावसिद्धिसम्भवाद्यावत्त्वादिविशेषणमनर्थकम्, प्रकृतहेतुतुल्यनिखिल हेत्वन्तरेषु *(तत्सन्निष्ठतत्तत्पदार्थघटित)प्रकृतसाध्यतुल्यसाध्यव्याप्तिग्रहापेक्षा यास्स्वीकर्तुमशक्यत्वात् तादृशसकलहेतुसाध्यानां युगसहस्रेणाप्यसर्वज्ञैर्ज्ञातु मशक्यत्वादिति वाच्यम्, उपस्थितयावत्तादृशहेतुषु तादृशतत्तत्साध्य व्याप्तिग्रहापेक्षया सामञ्जस्यात्, तावन्मात्रापेक्षायाश्च तत्तत्साधनधर्मिक तत्तत्साध्यव्याप्तिग्रहामात्रविशिष्टतत्तत्साध्यसाधनोपस्थितेरनुमितिप्रतिबन्धकत या सूपपादत्वात्. एवं सति यावत्त्वविशेषणानुपादाने जात्यादिविशेषघट त्वाद्यभावे जात्यादिसामान्याभावव्यभिचारोपस्थितिदशायां संयोगादि सामान्याभावसाधनासम्भवेन तादृशविशेषणसार्थक्यात्, गगनाद्यवृत्तिस्समा नाधिकरणनिरुक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयत्किञ्चिदभावक यद्यन्यत् तदन्यो यो धर्मः स तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक इत्येतादृशोक्तसामान्यव्याप्ति स्थलाभिषिक्तव्याप्त्यैव वा संयोगत्वादौ गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगिता वच्छेदकत्वं साधनीयम्, तत्र च नाऽननुगमो दोष इत्याशङ्क्य उक्तानुमाने उपाधिमाह—एकावच्छेदेनेति । अनवच्छिन्नतदीययाव-

---

* कुण्डलितग्रन्थोऽधिक इव ।

द्विशेषाभावाधिकरणत्वस्य उपाधित्वादित्यर्थः, यथाश्रुते गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगाभावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तितया अवच्छेदकविरहेण उपाधेस्साध्यव्यापकत्वानिर्वाहात् । नच गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगाभावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तित्वेपि गुणत्वाद्यवच्छिन्नत्वमावश्यकम्, अन्यथा अधिकरणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानासम्भवेन गुणादौ तदभावग्रहासम्भवादिति वाच्यम्, द्रव्यनिष्ठयावत्संयोगाभावाधिकरणताया अपि द्रव्यत्वादिरूपैकावच्छेदकावच्छिन्नतया उपाधेस्साधनाव्यापकतानिर्वाहाय सप्तमीनिर्देश्य यदव्याप्यवृत्तितानिर्वाहक विलक्षणमवच्छेद्यत्वं तस्यैव विवक्षणीयतया गुणादिनिष्ठसंयोगाद्यभावाधिकरणताया तादृशावच्छेद्यत्वविरहेण साध्यव्यापकताया यथाश्रुते दुरुपपादत्वात् ।

अथैव कपिसंयोगसामान्यस्य मूलाद्यवच्छेदेनाभाववति कपिसंयोगादिमद्वृक्षादौ अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वविरहेण साध्योपाध्योर्न सामान्यव्याप्तिनिर्वाह अत्र केचित्,– अवच्छिन्नत्वैकावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयाभाववद्यावद्विशेषाभाववत्त्वमिहोपाधित्वेनाभिमतम्, गुणे यावद्विशेषाभाववत्त्वमवच्छिन्नत्वाभावेनोक्तोभयाभाववत्, कपिसंयोगवति वृक्षे कपिसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वं मूलाद्यैकावच्छेदकावच्छिन्नमिति तदनवच्छिन्नत्वाभावादुभयाभाववत् इति नोक्तोपाधिसाध्ययोस्सामान्यव्याप्तिभङ्ग अथ वृक्षादिनिष्ठाना यावत्कपिसंयोगविशेषाभावाधिकरणताना नैकावच्छेदकावच्छिन्नत्व सम्भवति, वृक्षाद्यवृत्तिकपिसंयोगादिव्यक्तीना ये अभावा तेषां वृक्षादौ व्याप्यवृत्तितया तन्निष्ठतदधिकरणतानामनवच्छिन्नत्वात्, नच व्याप्यवृत्त्यधिकरणताना अनवच्छिन्नतया अन्यासां चैकावच्छेदकावच्छिन्नतया सर्वास्वेव तासु उभयाभावोऽक्षत इति वाच्यम्, एव सति पक्षनिष्ठसंयोगव्यक्तीना दिग्देशविशेषाद्यवच्छिन्नाना यावन्तोऽभावा पक्षनिष्ठतान्निरूपिताधिकरणताना सर्वासामेकावच्छेदक

विरहेऽपि द्वित्वादीनां अवच्छेदकैक्यसम्भवेन सर्वास्वेव तासु तादृश तादृशावच्छेदकमादायैकावच्छेदकावच्छिन्नत्व सम्भवतीत्युभयाभावसत्त्वा यदवृत्तिसंयोगव्यक्तीनां ये ऽभावा तेषां तन्निष्ठाधिकरणतासु चानवच्छिन्न तया उभयाभावसत्त्वादुक्तोपाधे यावत्संयोगाभावरूपसाधनव्यापकतापत्ते, स्वसमानाधिकरणयावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य उभया-भावघटकैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपत्वे च वृक्षादिनिष्ठमूलाद्यवच्छिन्नकपि संयोगाद्यभावाधिकरणतास्वपि न तथात्वसम्भव, तत्समानाधिकरणाव्याप्य वृत्तिकपिसंयोगाभावाद्यधिकरणतानामपि तादृशयावदधिकरणतान्तर्गतत्वा यदवच्छेदकत्वस्याऽप्रसिद्धत्वादिति चेन्न, एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य स्वसमानाधिकरणकिञ्चिदवच्छिन्नयावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्न-त्वरूपस्य विवक्षितत्वेनानवच्छिन्नाधिकरणताभिस्सहावच्छिन्नाधिकरणताना मेकावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेऽपि क्षतिविरहात्. अथ वा यावद्विशेषा भाववत्त्वमित्यनेन यावत्तदीयविशेषाभाववत्त्वावच्छिन्ननिरूपितमेकाधिकर-णत्वं विवक्षितम्, न तु तत्समुदाय, एकावच्छिन्नत्वं च एकमात्रवृत्ति धर्मावच्छिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वम्, नत्वभिन्नावच्छेदकत्वम्, वृक्षा वृत्तिकपिसंयोगानां वृक्षनिष्ठाभावा यद्यपि व्याप्यवृत्तय, तथापि अव्याप्य वृत्तिसाधारणयावत्त्वेन तेषामव्याप्यवृत्तित्वात्तत्साधारणयावत्त्वावच्छिन्ननिरू-पिताधिकरणता एकमात्रवृत्तितन्मूलत्वाद्यवच्छिन्नतन्मूलादिरूपावयवा वच्छिन्नेति तत्रोभयाभावोऽक्षत इति न साध्योपाध्योस्सामान्यव्याप्ति भङ्ग। पक्षनिष्ठसंयोगसामान्यीययावद्विशेषाभावाधिकरणता च न प्रत्येका वच्छेदकावच्छिन्ना, अस्यां दिशि गगने न संयोग इत्यादिप्रतीति विरहात, अपि तु यत्किञ्चिदनुगतधर्मावच्छिन्नतदवच्छेदकावच्छिन्ना, याव त्संयोगाभाववद्गगनमिति प्रत्ययात्, एकरूपावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यभावा धिकरणतावच्छेदकत्वे विरोधात्, एकस्यापि विशेषरूपसामान्यरूपाभ्या उभयावच्छेदकत्वोपगमात्, तथाच पक्षनिष्ठसंयोगविशेषाभावाना याव-

त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणता न निरुक्तावच्छेदकावच्छिन्नत्ववतीति तस्योक्तोभयवत्त्वादुपाधेस्साधनाव्यापकत्वमिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु, अनवच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वमुपाधि, तादृशोपाधिना साध्यस्य सामान्यव्याप्तिविरहेऽपि संयोगसामान्याभावरूपपर्यवसितसाध्यव्यापकतया तादृशोपाधेस्सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमव्याहतम्, तादात्म्येन साध्यवतोऽप्युपाधिव्याप्यतया तादृशोपाध्यभावेन संयोगसामान्याभावरूपसाध्यवद्भेदोऽन्यत्राप्रसिद्धोऽपि साधयितुं शक्यत एव, अभावसाधकव्यतिरेकिणि प्रतियोगिमात्रप्रसिद्धेरपेक्षितत्वात्, उपाध्यभावेन साध्याभावसाधनं तु न सम्यक्, संयोगरूपस्य तस्य साधने सिद्धसाधनात्, पक्षावृत्त्युपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये पक्षावृत्तित्वसाधनात् सत्प्रतिपक्षनिर्वाहात् इति केचित् ।

सिद्धसाधकादित साध्याभावसाधनसम्भवेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यानवच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया गृह्यमाणोपाधितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्वज्ञानात् पक्षे साध्यानुमितिप्रतिरोध इति सारम् ।

गुणतानामनवच्छिन्नत्वेपि तत्कूटस्यैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं पूर्ववदुपपादनीयम् ।

अथैतादृशोपाधेर्व्यभिचारोन्नायकत्वं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं वा न सम्भवति, प्रकृतसाध्यव्यापकस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्याप्रसिद्धेः, द्रव्ये तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्यावच्छिन्नत्वेपि एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात्, गुणे च तस्यावच्छिन्नताया एवाभावात्. प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामान्याभावव्यापकस्य तदीयैकावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वस्य प्रसिद्धत्वेपि तदभावेन प्रकृतसाध्यवद्भेदसाधनं तु न सम्भवति, तस्य प्रकृतसाध्याव्यापकत्वात् । प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामान्याभाववद्भेदश्च कपिसंयोगादिरूपप्रतियोगिशून्ये हेतुमति साध्यमानो न कपिसंयोगादिसामान्याभाववद्भेदपर्यवसायी, प्रतियोगिमद्भेदस्याऽबाधात्. प्रतियोगिमति चैकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावसत्त्वेन तद्वत्त्वाभावादिरूपहेतोरसिद्धिरिति न व्यभिचारोन्नयननिर्वाह इति,—

नैवम्; — क्वचिद्द्रव्ये जलादिसंयोगवति तत्सामान्याभावस्य सत्त्वे एकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावसत्त्वात् तदीयप्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभावव्यापकैकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वम्, यत्र च द्रव्ये सर्वावयवावच्छेदेन भिन्नभिन्ना जलसंयोगा वर्तन्ते, यावत्तद्विशेषाभावरूपहेतुमति तत्रैकावच्छेदकावच्छिन्नयावत्तद्विशेषाभावरूपोपाध्यभावेन प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभाववद्भेदस्य सिद्धौ बाधकाभावात्, प्रतियोगिमति तत्र विशेष्यवद्भेदपर्यवसानेन व्यभिचारसिद्ध्या सामान्यव्याप्तिभङ्गात्. संयोगत्वे गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाधकानुमानोपाधित्वदर्शितव्याप्तावपि एकावच्छेदकावच्छेद्यस्य समानाधिकरणोभयवृत्तिधर्मान्तरे तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाधिकरणतान्- न्यगगनादिक यथायथमन्यत्वस्योपाधित्वं बोध्यम् ।

[दी] एतेनाऽथ संयोगाभाववान् यावद्विशेषाभावादिति परास्तम्; व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्निर्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च । नच प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वम्, गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

एतेने ति । अनवच्छिन्नयावत्संयोगविशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वेनेत्यर्थ । इति — विशेषव्याप्त्युपष्टम्भ्यमनुमान परास्तम् ।

दूषणान्तरमप्याह— व्यर्थे ति । त्वन्मते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयितया अभाववत्त्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वेन इतरांशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थ । नन्वभावादित्येव हेतुरस्तु इत्यत आह— अप्रयोजकत्वा दिति । व्याप्तिग्राहकतर्काभावादित्यर्थ । विशेषव्याप्तावुपाध्यन्तरमपि सुलभमित्याह— निर्गुणत्वादे रिति । आदिना निष्परिमाणत्वादेः परिग्रह ।

यद्धर्माश्रयानवच्छेदकं तद्धर्मावच्छिन्नाभावावच्छेदकमिति व्याप्त्युपष्टम्भ्य वृक्षत्वादिस्संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वसाधकमनुमानमाशङ्क्य निराकुरुते — नचे ति । गुणाद्यनवच्छेदकेति । गुणत्वाश्रयानवच्छेदकेत्यर्थ । तदभावे ति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावेत्यर्थ । तथाच गुणत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि अव्याप्यवृत्तितापसङ्ग इति भाव । घटादौ द्रव्यत्वावच्छेदेन घटत्वाद्यभावप्रसङ्गो घटत्वादेर्व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तदनवच्छेदकत्वरूपापादकाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीति नाभिहित । गुणत्वाद्याश्रयस्य संयोगादेरवच्छेदकप्रसिद्ध्या न गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकाप्रसिद्धिरिति भाव । ननु "यद्धर्माश्रयानवच्छेदक" मित्यत्र यत्पदेन व्याप्यवृत्त्यवृत्तिधर्मो विवक्षित, गुणत्वादेश्च

[दी] यथा च घटपूर्ववृत्तित्वस्य प्रतिदण्डं वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यावच्छेदकम्,

---

व्याप्यवृत्तिरूपादिवृत्तितया तदाश्रयानवच्छेदकत्वस्य न तदवच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकत्वेत्याशयेन वृक्षत्वादौ संयोगत्वाश्रयानवच्छेदकत्वरूपसंयोगत्वावच्छिन्नाभावसाधकहेतोरसिद्धिमाह—यथाचे ति । घटपूर्ववर्तित्वस्ये ति । दण्डनिष्ठघटकारणतायटकतदन्यवहितपूर्वकालसम्बन्धस्येत्यर्थः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेऽपी त्यनेन दण्डत्वं तत्प्रत्येकातिप्रसक्तमिति सूचितम् । एवमग्रेऽपि ।

तत्सामान्ये ति । घटपूर्ववर्तितात्वावच्छिन्नेत्यर्थः । प्रत्येकातिप्रसक्तत्वेऽपि अवच्छेद्यतावच्छेदकानुगतरूपावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया सामान्यावच्छेदकत्वम्, अन्यथा घटकारणतावच्छेदकत्वमेव भज्येतेति भावः । ननु दण्डत्वस्य घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वम्, न घटनियतपूर्ववर्तितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वम्; अपि तु तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं पारिभाषिकमेव, तथाऽतिप्रसक्तेऽपि निराबाधमेव, स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतायाः एवावच्छेद्यानतिप्रसक्तत्वनियततया इति प्रत्येकातिप्रसक्तस्य सामान्यानतिप्रसक्तत्वेन सामान्यरूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वे दृष्टान्तान्तरमाह—वह्निसामानाधिकरण्यस्ये ति । प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि धूमत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । तत्पदेनात्र वह्निसामानाधिकरण्यपरामर्शः, धूमत्वस्य तदनवच्छेदकत्वे तस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वं नोपपद्येत । न च व्याप्यतावच्छेदकत्वमपि स्वविशिष्टव्यापकघटकत्वरूपं पारिभाषिकमेव, तथाऽतिप्रसक्तसामान्यमिति

[दि] तथा संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविद् । नवीनाः पुनः व्याप्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रत्यवच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्तते,

---

न दृष्टान्तसङ्गतिरिति वाच्यम्, सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं व्याप्तिः, तत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः, अत एव यत्र व्यर्थविशेषणघटितेन नीलधूमत्वादिना हेतुना तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिति प्राचीनमतानुसारेणैतदभिधानात्, अयं भावः पुनः स्वरूपसम्बन्धरूपकारणत्वप्रतियोगित्वादिनिरूपितमनुगतधर्मनिष्ठं स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं दृष्टान्ततया बोध्यम् । संयोगसामान्यस्य—संयोगत्वरूपावच्छेदकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य । सुवचत्वाच्चेति । प्रत्येकमेव घटादिव्यक्तिनिष्ठप्रत्यक्षव्यक्तित्वादिरूपतावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वादेरिति भावः । यद्यप्येवमपि घटत्वादेः संयोगसामान्याप्रतियोगिकत्वेन तत्सामान्यावच्छेदकत्वासम्भवात् उक्तव्याप्तिनिरूपकावच्छेदेन संयोगसामान्याभावसिद्धिर्न सम्भवति वारयितुम्, तथापि प्रतियोगिमत्त्वस्य द्रव्यत्वस्यैव प्रतियोग्यनवच्छेदकतागमादावच्छेदकत्वनियमः तस्यैव तदनुभवात् न तु प्रतियोग्यनवच्छेदकतास्य, सत्ताभावादित्यत्र तात्पर्यम् । द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्य कालावच्छेदेन स्वयमनुपदं व्यवस्थापनीयतया सम्प्रदायविद इत्यनेनाऽरुचिः सूचितेति । गुणस्य सामान्याभावो वर्तत इत्यत्र । प्रमत्राग

-[दी] तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य, इह पर्वते नितम्बे हुताशनो न शिखरे इति प्रतीते, संयोगेन द्रव्यस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात्, वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वात्;

मानाभावादिति वाच्यम्, तदा तत्र जन्यैकत्वहेतुभूतस्य एकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यावश्यकतया तस्यैव स्वसमनियतगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपतया विवादाऽयोगात् ।

संयोगादिसाध्यकनित्यद्रव्यमात्रवृत्तिहेतुकस्थले व्यावृत्तिदानायाह– प्रळये ति । महाप्रळयस्य जन्यभावानधिकरणतया तदानीं संयोगाद्यसत्त्वादिति भाव । तदानीं च गगनादौ नित्यैकत्वपरिमाणादिसत्त्वेन गुणसामान्याभावासत्त्वात् संयोगस्येत्युक्तम् । अत्र च प्रमाण 'महाप्रळये गगने न संयोग" इत्यादिप्रामाणिकव्यवहार एव । तादृशव्यवहारस्य ध्वंसावगाहित्वेऽतिप्रसङ्गाद्व्यवहारान्तरेचातीन्द्रियगगनादौ गोत्वाद्यभावस्य अप्रामाणिकतापत्ते प्रत्यक्षासम्भवात्, अनुमानस्य चाऽप्रयोजकत्वात् ।

वह्निमान् धूमादित्यत्र व्यावृत्तिदानायाह– तथे ति । दहनस्य– दहनत्वावच्छिन्नस्य । प्रतीतेरित्यन्त द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वा दित्यत्र हेतु । प्रत्यक्षप्रमाणमूलतया युक्तिमप्याह– वृत्ते रिति । संयोगरूपसम्बन्धस्येत्यर्थ । वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्य– संयुक्तस्य तत्सम्बन्धेन व्याप्यवृत्तिताया । असम्भावितत्वा दिति । अयमाशय, सम्बन्धिसत्ताया सम्बन्धाधीनत्वाद्यदवच्छेदेन सम्बन्धो नास्ति तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्भावसत्त्वमावश्यकम्, संयोगादेस्सम्बन्धस्य समवायस्य व्याप्यवृत्तित्वेपि न संयोगादेर्व्याप्यवृत्तिता, गुणादौ समवायसत्त्वेपि संयोगत्वस्य तत्संयोगाद्यनवच्छेदकावच्छिन्ने संयोगादिमति तत्समवायसत्त्वेपि तद्भावोपपत्तेरिति ।

[दी] एव प्रतियोगिमतोरपि देशकालयोर्देशकालावच्छेदेन तदभाव,
तथाच तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तदुपादानम्, नोपादेय च

केचित्तु — वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्ववद्वृत्ते र्व्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोपि व्याप्यवृत्तित्व युक्तितौल्यात्, संयोगादि प्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायोऽपि न व्याप्यवृत्तिरित्याहु ।

वह्निमान् धूमादित्यादौ कालविशेषावच्छेदेन हेतुमति वर्तमान साध्याभावमादाय घटत्ववान् कालत्वादित्यादौ पटाद्यवच्छेदेन काल वर्तमान कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय च व्याप्तिदानायाह — एव मिति । प्रतियोगिमतो देशस्य प्रतियोग्यनधिकरणकालावच्छेदेन प्रति योगिमत कालस्य च प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेनाभाववत्त्वमित्यर्थ । इदानीमत्र घटो नास्तीत्यादिप्रत्यये देशनिष्ठाया कालावच्छिन्नाधारताया कालनिष्ठाया देशविशेषावच्छिन्नाधिकरणताया वा विषयत्वमित्यत्र विनि गमनाविरहादुभयस्यैव विषयत्वादिति भाव ।

तत्तत्साध्यके ति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्ति वारणायेत्यर्थ । तत् — असमानाधिकरणान्तम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेरप्रसिद्ध्या तद्घटितैव व्याप्ति व्याप्य वृत्तिसाध्यके तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपस्थितिदशायामपि हेतुसमानाधि करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहादनुमित्युत्पत्त्या प्रतियोगि वैयधिकरण्यघटितापि व्याप्तिरस्ति, प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्ति रप्यस्त्येव प्रसिद्धाऽनुमितिप्रयोजिकेत्याशयेन मूलकृतस्तदुपादानमित्याह नोपादेय मिति । व्याप्यवृत्तिसाध्यके सार्वत्रिकमुपादान प्रतिक्षिप्तम्, नत्वनुपादानस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तम् व्याप्यवृत्तेरपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्व

ग्रहदशायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानादेव अनुमित्युपगमात् व्याप्यवृत्तिसाध्यके सर्वत्र तादृशविशेषणोपादानानियमः, तदघटिताया अपि व्याप्तेस्तत्रानुमित्यौपयिकत्वात् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तु सर्वत्र तदुपादाननियम एव, तदघटितव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति भावः । व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं च स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वम् । सत्तावान् द्रव्यत्वात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादिकं च न तथा, अतस्तत्र साध्यवति कालादौ कालिकदैशिकविशेषणताभ्यां तदभावसत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशितहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य साध्ये असत्त्वेन व्याप्तेः प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितत्वनियमेऽपि न दोषः ।

केचित्तु — व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वे यथाश्रुतमेव हेतुमदभावस्य दैशिकविशेषणतया वृत्तिर्विवक्षणीया; अतो हेतुमति कालादौ कालिकविशेषणतादिना साध्याभावसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः; साध्याभावत्वेन दैशिकविशेषणतया वृत्तिः प्रामाणिकी, अतो नाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । यादृशप्रतियोगितानिरूपकाभावत्वविशिष्टस्य दैशिकविशेषणतया हेतुमति वृत्तिः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभाववान् इत्यादावव्याप्तेर्निरासः, तत्राकाशाभावस्य आकाशाभावत्वेनैव दैशिकविशेषणतया आत्मनि वृत्तिः, न तूक्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन, आत्मनि तादृशाभावाभावो नास्तीत्यप्रतीतेः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि संयोगाभाववान् नित्यगुणत्वादित्यादौ अनुमित्यौपयिकत्रिविधव्याप्तेस्सम्भवात् सर्वथैव सुवचम् । यावताऽपि अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि क्वचित्तदघटितव्याप्तिसम्भव इति सूचितमित्याहुः ।

यत्तु– "व्याप्यवृत्तिसाध्यके– अव्याप्यवृत्तित्वमहाविषयकसाध्यके सर्वथैवासमानाधिकरणा तस्यानुपादेयता , तत्र लाघवेन प्रतियोग्य सामानाधिकरण्याघटितव्याप्तेरेवानुमानाङ्गतास्वीकारा" इति व्याख्यानम् , तदसत् – तत्रापि शब्दादिना प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेर्यदा ग्रह तदा अनुमितेरुत्पादाय तादृशव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वस्योपगन्तव्यत्वात् , अन्यथा यादृशव्यतिरेकिमात्रे न केवलान्वयित्वभ्रम , तादृशसाध्यके लाघवेन साध्याभाववदवृत्तित्वमात्रस्यैव व्याप्तित्वोपगम प्रसङ्गात् , केवलान्वयिनो यस्य साध्यस्य न व्यतिरेकित्वभ्रमविषयता तत्साध्यके हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणपरित्यागस्यापि प्रसङ्गाच्च ।

यत्तु—प्रतियोग्यसामानाधिकरण्ये यत्र प्रतियोगिपदं स्वप्रतियोगिपरमवश्य वाच्यम् , अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केवलान्वयितया प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्यैव दुर्लभत्वापत्ते , तथाच स्वपदस्य तत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशिष्टत्वेन हेतुमद्वृत्तीनां तत्तदभावव्यक्तीनां प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटज्ञान मनुमितिकारण वाच्यम् , तादृश च ज्ञान असर्वज्ञस्य दुर्घटम् , अत प्रतियोगिपदस्य सङ्केने साध्यार्थकतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टत्वन् हेतुमद्वृत्तिरभाव एवानुगतरूपेण निवेश्य , सद्धेतौ सर्वत्रैव हेतुसमानाधिकरणाभावाना सर्वत्र हेत्वधिकरणे साध्यसमानाधिकरणतया साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य हेतुमद्वृत्तित्व न प्रसिध्यतीति साध्याभावनिष्ठत्व साध्यसामानाधिकरण्ये विशेषणम् . सद्धेतौ सर्वत्र साध्याभावभिन्नाभावे तत्प्रसिद्धिसम्भव , व्यभिचारिणि च व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव साध्याभावे साध्यसामानाधिकरण्याभाव विशिष्टतया हेतुमद्वृत्तित्वमिति साध्याभावस्यापि लक्षणघटकतया नातिव्याप्ति । सयोगेन प्रमेयसामान्यसाध्यकसद्धेतौ साध्याभावातिरिक्ताभावा प्रसिद्ध्या हेतुमति साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टाभावा-

[दी] सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके तत्, साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदादिति वदन्ति । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं च स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यम् ;

अप्रसिद्धिरिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्याभावो निवेशनीय ; एवञ्च व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या ईदृशव्याप्तिर्न प्रसिद्ध्यतीति तत्साध्यके प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितैव व्याप्तिरित्युक्तं नोपादेयं चेत्यादिनेति, -- तदपि न ; साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणीभूतसाध्याभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावात् व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभाव एव साध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्या तत्राप्युक्तव्याप्तिप्रसिद्धेः ।

परे तु ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां तदसामानाधिकरण्याविषयकादेव हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानादनुमितिरुत्पद्यत इत्यनुपपन्नमत आह–नोपादेयं चेति । व्याप्यवृत्तिसाध्यके अनुमितिपूर्वमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाविषयसाध्यके । सर्वस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं नोपादेयम् - अनुमितिप्रयोजकव्याप्तिशरीरे न निवेशनीयम्, तत्र तदघटितव्याप्तिज्ञानमेव हेतु, सर्वथैवेत्यनेन यत्साध्यके कदाचिदनुमितिपूर्वं स चेद्धेतुमत्यव्याप्यवृत्तित्वज्ञानं तत्र तदनुमितिनिर्वाहाय प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमुपादायापि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वमुपेयम्, वक्ष्यमाणरीत्या व्याप्तेरननुगमान्न व्यभिचार इति सूचितम्. साध्यभेदे त्युपलक्षणम् ; प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशाभेदेन एकसाध्यकेऽप्यनुमितिप्रयोजकव्याप्तिभेदोपगमोऽपि बोद्धव्य इति व्याचक्रु ।

व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले द्विविधा व्याप्तिर्नत्वव्याप्यवृत्तिसाध्यक इति साध्यभेदेन व्याप्तिभेदाभावो न सम्भवतीत्यत आह– साध्यादिभेदेनेति ।

साध्यतावच्छेदकादेर्वैशिष्ट्य व्याप्तिघटकतया तद्भेदे तद्भेदस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । यद्यपि जात्यादौ गुणकर्मान्यत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितस्य सत्त्वादेर्व्याप्तिरस्त्येव, गुणादौ तदुपलक्षितसत्त्वाद्यनुमितेः प्रमात्वात्, तथापि गुणादौ गुणान्यत्वादिसामानाधिकरण्यविशिष्टसत्त्वादिप्रतियोगिकवैशिष्ट्याव गाहिन्या अनुमितेर्भ्रमत्वात् तत्र तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वीकारे सविङ्क परामर्शादपि भ्रमस्याद्वीनि तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्गुणादिवृत्तिहेतौ न स्वीकर्तुं शक्यते, अतस्साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैयधिकरण्यपर्यन्तं निवेश्य तत्र तादृशातिव्याप्तिं वारयति— प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं चेति ।

नच तथापि व्याप्तिस्वीकारे क्षतिविरह, गुणो गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्ववान् जातेरित्यादौ तादृशव्याप्तिसत्त्वेऽपि बाधेनैव हेतोर्दुष्टत्वोपपत्तेः, द्रव्यपक्षकतादृशसाध्यकजात्यादिहेतोश्च समीचीनताया एवोपगमे क्षतिविरहात्, बाधानवतारदशायां च गुणादौ जात्यादिलिङ्गकविशिष्टसत्त्ववैशिष्ट्यानुमितेर्भ्रमत्वस्य प्रमात्मकसल्लिङ्गकपरामर्शादपि स्वीक्रियते, अत एव गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधानवतारदशायां प्रमात्मकपरामर्शाद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिनी भ्रमानुमितिर्मणिकारैरुपगम्यत इति वाच्यम्, भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य भ्रमत्वसम्भवे तदुपपादनमावश्यकमित्याशयात् । गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ परामर्शस्य कथञ्चिदपि भ्रमत्वासम्भवेन अगत्या तत्र प्रमात्मकपरामर्शाद्भ्रमानुमितिस्वीकारात् गुणो विशिष्टसत्त्ववान् जातिमत्त्वादित्यादिविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थलमुपेक्ष्य गन्धप्रागभाववान् घटो गन्धवानित्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थल एव सिद्धिव्यभिचारासङ्कार्णत्वाभेन्दाहरणेनाभिहितत्वाग-मिकमोऽप्युक्तम्यन्ते व्याप्तिनाम्नीयाशय उन्नीयते ।

[दी] तेन "अयं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्तावान् जातेः" "भूतत्व मूर्तत्वोभयवान्मूर्तत्वा" दित्यादौ

अथ विशिष्टनिरूपित एव समवायादिर्विशेष्याविरोधिनो विशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः, शुद्धसमवायादेस्तथात्वे दण्डाद्युपलक्षितपुरुषादिमत्त्वाविरोधि तादृशपुरुषाद्यभावात्तदविरोधितद्विशिष्टपुरुषाद्यभाववैलक्षण्यानिर्वाहात्, न च तदुपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य स धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः, अपि तु प्रतियोगितासमानाधिकरण एव; प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव प्रतियोगिविशेषणत्वात्तादृशस्यैव चोपलक्षणत्वादिति तादृशाभावयोर्विशेष इति वाच्यम्; उपलक्षणेन दण्डादिना व्यावृत्तप्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितायां पुरुषत्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रे तदवच्छेदकतायाः पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि तदवच्छेदककोटावश्यमन्तर्भावात्; अत एव पुरुषादिमात्रेण न दण्डाद्युपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य विरोधः, तदवच्छिन्नाभावमात्रस्यैव तद्विशिष्टाभावत्वे सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यवायुत्वादित्यादौ मन्त्रकृता कूटघटितलक्षणातिव्याप्तिदानमपि विरुध्यते, पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभावस्य वाय्वादौ सत्त्वेन वायुत्वादेस्तत्र साध्यसद्धेतुत्वात्; तथाच प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्याविवक्षायामपि नातिव्याप्तिः, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन गुणादेर्विशिष्टसत्तानधिकरणत्वादिति चेन्न;- विशिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सर्वत्र न सम्भवतीति प्रागुक्तत्वात्, अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिताविशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता, उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डादिरूपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्तेत्युपगम्य तयोर्विशेषस्योपपादनीयत्वात्। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते विशिष्टसत्ताभावस्यैव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युभयसाध्यकानुसरणम् ।

[दी] नातिप्रसङ्गः । नचोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वम्, विशिष्टं च केवलादन्यदिति तदभावो भवति सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम्, उभयत्वं हि न विशिष्टत्वावनतिरिक्तम् । न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात् ।

नातिप्रसङ्ग इति । हेतुमति विशिष्टाभावादेस्तत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि विशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण न भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्याद्यग्राहिपरामर्शस्यानुमितिहेतुतया उक्तसाध्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि नातिप्रसङ्गप्रसक्तिः ।

ननु मूर्तत्वादिहेतौ भूतत्वादिविशिष्टमूर्तत्वस्वादिरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्यैव न व्याप्तिः, न तु तदुभयवृत्तिबुद्धिविशेषविषयत्वरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्य, तथाच विशिष्टातिरिक्ततागते विशिष्टसत्तादिसाध्यकजात्यादिहेताविव उक्तोभयसाध्यकमूर्तत्वादिहेतावपि यथाश्रुतप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्यभिमानः नचे त्यादिना निराकरोति—नचे ति । सहजत एव — प्रतियोगिव्यधिकरणपदस्य तत्त्वावच्छेदकविशिष्टपरतां विनैव । उभयत्वम्— उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकम् । न विशिष्टत्वात्– एकविशिष्टापरत्वात् । अनतिरिक्तम्–अभिन्नम् । "अतिरिक्त" मित्यनुक्त्वा नानतिरिक्तमित्यभिधानं उभयपदार्थतावच्छेदकत्वावच्छेदेनातिरिक्तत्वलाभाय, नञ्पदस्य अनुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनाऽभावबोधकत्वव्युत्पत्तेः । तावता एकविशिष्टापरत्वमुभयनिष्ठयावज्जातिवृत्तिधर्मश्च उभयपदार्थतावच्छेदकमस्तु, न तन्मात्रम्, वक्ष्यमाणानुपपत्तेः प्रकृते च उभयत्वमेकविशिष्टापरत्वमेवेति शङ्का यु

[दी] वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।

दाम । अत्र हेतुः, वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । घटत्वपटत्वयोस्सामानाधिकरण्यविरहेऽपि तदुभयव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः । अन्यथा तदुभयव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । यद्यपि घटत्वपटत्वोभयमिति प्रतीतौ कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्य विषयता सम्भवति, तथापि वाच्यत्वघटत्वोभयं समवेतमित्यादिप्रतीतिव्यवहारविरहेण उभयं समवेतमिति प्रतीतिव्यवहारयोस्समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यविषयताया अभ्युपगन्तव्यतया घटत्वपटत्वोभयं समवेतमित्यादौ तादृशवैशिष्ट्याप्रसिध्या व्यासज्यवृत्तिधर्म एव विषय इति भावः, तथाच तदनुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मविशेषस्य उभयव्यवहारविषयताया आवश्यकत्वे एकविशिष्टापरत्वस्य तद्व्यवहारविषयत्वमप्रामाणिकमिति न मूर्तत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ एकविशिष्टापरत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तिः, तथासत्यनुमितेरुभयवानित्याकारकत्वानुपपत्तेरिति निर्गूढम् ।

ननु मूर्तत्वाधिकरणे मनसि मूर्तत्वमूर्तत्वोभयं नास्तीति बुद्धेरेकविशिष्टापरामर्शावलम्बनेनैव उपपत्तिः, मनसि प्रतियोगिमत्त्वेनोभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वादिति क्वचिदेकविशिष्टापरत्वस्याप्युभयव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यत आह—नवेति । तदवच्छिन्नाभावः — प्रत्येकाधिकरणवृत्तिरुभयव्यवहारविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावः । तदवच्छिन्नाभावात्— एकविशिष्टापरत्वावच्छिन्नाभावात् । 'अनतिरिक्त' इति विपरिणतेन सम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेनैव प्रतियोगिना ऽभावस्य विरोधादेकस्याधिकरणेऽपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वे

[दी] नच तत्र व्याप्तिरेव उभयत्वाधिकरणस्य, मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यम्, तथात्वेप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात्।

साधकाभावादिति भाव । एतेन मूर्तत्वस्य व्याप्यवृत्त्युभयत्वावच्छिन्नव्यभिचारितापि व्यवस्थापिता आवश्यकञ्च एकाधिकरणे व्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नवद्भान, अन्यथा समवायघटितसामानाधिकरण्येन घटत्वादिविशिष्टपटत्वाद्यप्रसिद्ध्या घटादौ समवायेन घटत्वपटत्वोभय नास्तीति प्रतीतेरनुपपत्ते, तत्र समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावस्यैव विषयताया स्वीकरणीयत्वात्; अन्यथा एककालीनत्वादिरूपवैशिष्ट्यावच्छिन्नस्य घटत्वादेस्समवायेन घटादौ सत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनिर्वाहादित्याह— वैशिष्ट्यविरहेपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वेनाभावस्य सत्यप्रसिद्धत्वादिति । ननु तथापि व्याप्यवृत्तिनिरुक्तोभयत्वेन साध्यत्वे न मूर्तत्वस्य व्यभिचारिता सम्भवति एकप्रतियोगिमत्यपि अभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया मूर्तत्वाधिकरणे गगनस्युभयाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् हेतुमति प्रतियोगिव्यधिकरणस्यैव साध्याभावस्य व्यभिचारत्वात् व्यभिचारलक्षणेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तस्यानिवेशादित्याशङ्का निरस्यति— नच तत्रेत्यादिना । व्याप्तिरेव— व्याप्तिरिष्टैव । तथात्वेपी ति । मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वेपीत्यर्थ । उभयत्वेने ति । उभयत्वाविशिष्टयत्ताया गगनेऽसत्त्वादित्यर्थं तथाच तत्रोभयत्वाविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितेरभ्रमतया तत्प्रयोजकहेतोर्न सद्धेतुत्वस्वीकारसम्भव, अत एव व्यभिचारलक्षणेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्तमेव निवेश्यमिति भाव ।

[टी] ऽत्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात्। अत्यन्तपदञ्चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय, अन्यथा सर्वस्यैवाऽभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्तद्भेदस्य च स्वरूपानतिरिक्तत्वात्।

एकाधिकरणे उभयत्वविशिष्टासत्त्वे मानमाह— नात्रोभय मिति। अत्रोभयमिति प्रतीत्यभावो न हेतुतयोक्त, उभयत्वेनैकस्य सत्त्वोपगमे उभयत्राधिकरणवृत्तिताया तादृशप्रतीतिविषयतया एकस्मिन्नधिकरणवृत्तित्वाभावेन तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वस्यावश्यकत्वात्तादृशभ्रमाविरहोपपत्ते ।

ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावविशेषणत्वे लक्षणेऽत्यन्तपदवैयर्थ्यम्, धूमाधिकरणनिष्ठवह्न्यादिभेदस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनैव साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाया अकिञ्चित्करत्वादित्याशङ्काया साम्प्रदायिकोपदर्शितमत्यन्तपदप्रयोजनमाह— अत्यन्तपदं चे ति। अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्ये ति। लाभाये त्यग्रिमेणान्वय। स्व यस्य प्रतियोगिनोऽत्यन्ताभाव तादृशप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपर्यन्तस्याभावविशेषणत्वलाभायेत्यर्थ। अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिताया इति। 'प्रतियोगितानवच्छेदके' इत्यत्र या प्रतियोगिता निविष्टा तत्रात्यन्ताभावत्वरूपानुयोगितानिरूपकत्वविशेषणस्य लाभायेत्यर्थ। क्रमेण व्यावृत्तिमाह—अन्यथे ति। सर्वस्यैवाभावस्ये ति। हेतुसमानाधिकरणाभावत्वेनोपादेयस्य सर्वस्य गोत्वाद्यभावस्येत्यर्थ। स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्। स्व यस्य समानाधिकरणं तादृशघटत्वाभावभेदवत्त्वादित्यर्थ। स्वरूपानतिरिक्तत्वात्— गोत्वाद्यभावरूपाधिकरणस्वरूपत्वात्। अभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिताया अधिकरणीभूताभावस्वरूपत्वेति सिद्धान्तादिति

[दी] प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः, सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वादभावसाध्यकाव्याप्तेश्चेति सम्प्रदायविदः ।

भाव । प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्य दुर्लभत्वापत्तेरिति । गोत्वाद्यभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेपि स्वनिष्ठभेदत्वनिरूपकघटत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति भाव । नच भावस्वरूपस्यैवाऽभावस्य तादृशत्व सुलभमिति वाच्यम्, तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदभिन्नत्वेन तद्रूपतादवस्थ्यात्, भेदभेदस्याऽनवस्थाभयेनाधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशे सर्वत्र न तादृशाभावाप्रसिद्धिः किन्तु विशेषणताविशेषेण साध्यतास्थले, तन्मतेऽभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य निवेश्यत्वात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य तत्र निवेशेपि तत्रैव तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या, अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशेपि सर्वेषामेवाभावाना विशिष्टस्वाभावादिरूपात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनियमात् तदसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । यादृशप्रतियोगित्वेत्यादिना वक्ष्यमाणरीत्यनुसरणे प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वनिवेशवैयर्थ्यमत्राऽस्वरसबीजमेव । हेतुसमानाधिकरणे ति । हेतुसमानाधिकरणस्य भेदत्वनिरूपकाभावान्तररूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि विवक्षितात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यवान् गोत्वाभावादि, घटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य तन्निष्ठस्वभेदात्मकस्य तस्य प्रतियोगित्वादित्यर्थः ।

अभावसाध्यके ति । घटत्वाभावादिसाध्यकपटत्वादिसाधनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिवेशेपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्या

[दी] अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्राव्याप्तिः, प्रलयस्य गोध्वंस वत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् ।

त्यन्ताभावप्रतियोगितावारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेश-प्रौढ्ये एतद्विशेषणमनर्थकम्; साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य सामानाधिकरण्यं निवेश्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववारणेपि सर्वेष्वेवा ऽभावेषु उक्तरीत्याऽत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यापि स त्वेन प्रकृतप्रतियोगितावदसामानाधिकरण्यस्यैव निवेशनीयतया साध्य निष्ठप्रतियोगिताश्रयासामानाधिकरण्यस्य सद्धेत्वधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावे ऽसत्त्वेनाऽव्याप्तिप्रसक्तिरित्यम्बरसबीजम् ।

सम्प्रदायानुमतात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिवेशपक्षेऽतिव्याप्ति माशङ्कते— अथे त्यादिना । यदा गोत्व मिति कालिकसम्बन्धेन गोगोत्वयोर्हेतुसाध्यत्वलाभाय गोमानयं गोत्वादिति प्रतिज्ञाहेतू अनभि धाय कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिबोधक 'दा' प्रत्ययघटितोदाहरणाभिधानम् । एवमग्रेपि । प्रलय स्येति । व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणस्येत्यादिः । ध्वंसवत्त्वेनात्यन्ताभावानधिकरणत्वादिति प्राचामनुमतं ध्वंसप्रागभावयो रत्यन्ताभावविरोधित्वमादत्य, एतदेवाग्रे निराकृत्य समाधेयम् ।

अथ कालिकसम्बन्धेन ध्वंसादिमत्यपि काले अत्यन्ताभाव वृत्ताववरोध', महाकालादौ समवायादिसम्बन्धेन गवात्यन्ताभावस्य सर्वानु गतत्वात् . नच कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवात्यन्ताभावस्य तत्सम्बन्धा वच्छिन्नगोध्वंसात्यन्ताभावरूपतया अत्यन्ताभावस्य वितयप्रतियोगिकत्व महाकुर्वाणैः प्राचीनैरनुगमात् कालिकसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदक सम्बन्धेन गोत्वमवति तत्सम्बन्धावच्छिन्नगवाभाववृत्तित्वं तेषामनुगतेति

वाच्यम्, एवमपि कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्यपि तेन सम्बन्धेनात्यन्ताभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तावविरोधात्, तेन सम्बन्धेन प्रलये वर्तमानमत्यन्ताभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात्, अभावस्य सम्बन्धविशेषनिवेशे प्रयोजनाभावात् नच प्रतियोग्यसामानाधिकरण्ये-नाऽघटितापि व्याप्तिरनुमित्यौपयिकी, तद्विशेषणानुपस्थितिदशायामपि अनुमितेरानुभाविकतया वक्ष्यमाणत्वात्, तत्रचाभावस्य सम्बन्धविशेषोऽवश्यमेव प्रवेश्य अन्यथा हेतुमति कालिकादिसम्बन्धेन वर्तमान साध्याभावमादायाव्याप्तेरिति तादृश व्याप्तावेवोक्तस्थले प्रमात्वप्रसङ्गपरोध ग्रन्थ इति वाच्यम्, यत्र हेतुमति साध्याभाव कालिकसम्बन्धेन वर्तते तत्र प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्त्यैव सद्धेतुतानिर्वाहात् प्रति योग्यसामानाधिकरण्यागर्भव्याप्तिग्रहस्य तत्र भ्रमत्वोपगमे क्षतिविरहात्, तादृशव्याप्तावप्यभावस्य सम्बन्धविशेषाप्रवेशात्,—

नैवम्,— प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशाया सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावप्यभ्रान्तस्यानुमितिरनुभवसिद्धा, तदनुरोधेन भावसाध्यके दैशिकविशेषणताविशेषेण हेतुमद्वृत्तित्वगर्भाया अपि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकता वाच्या, तथा सति तादृशव्याप्तिप्रमामादायोक्तस्थलेऽनुमितिप्रसङ्ग परतया एतद्ग्रन्थस्य सामञ्जस्यात् । नच प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य गर्भव्याप्तावभावस्य सम्बन्धविशेषानिवेशादभावीयसम्बन्धविशेषागर्भप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्यभिचारग्रहविरोधित्वेनैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य गर्भतदगर्भव्याप्त्योः अनुगमस्य तयोरेवानुमित्यौपयिकतया वक्तव्यतया अभावीयसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिग्रहस्य तादृशव्यभिचारग्रहाप्रतिबन्धकतया तादृशव्याप्तेर्नानुमित्युपयोगितानिर्वाह इति वाच्यम्, तादृशव्याप्तिसद्ग्रहा यैवाभावीयसम्बन्धविशेषघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारग्रह-विरोधित्वेन व्याप्तीनामनुगमनीयत्वात्, तावताप्यभावीयसम्बन्धविशेष

घटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेस्सङ्ग्रहसम्भवात् । एवं सति अव्यावर्तकाभावीयसम्बन्धघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानादप्यनुमितिस्स्यादिति चेत्, इष्टमेवैतत् । एवं सति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भाभावीयसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिभ्रमातोऽप्युक्तस्थले अनुमिति प्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् ? का क्षतिरस्माकम् ? । वस्तुतस्तु दीधिति कृता स्वयं निष्कर्षणीयहेतुमति प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशफल्वे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघटितव्याप्त्यभावीयसम्बन्धविशेषनिवेशस्य निष्प्रयोजनत्वेऽपि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य हेतुमद्वृत्तितागर्भयथाश्रुतव्याप्तौ तदीयसम्बन्धविशेषनिवेशनमावश्यकम्, अन्यथा संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वविशिष्टस्यापि संयोगाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणकालवृत्तितया अव्याप्तिप्रसङ्गात् । एकसम्बन्धेनैकाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्याप्यन्यसम्बन्धेनाधिकरणान्तरवृत्तित्वात्प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशफल्वेऽपि गुणादौ तद्विशिष्टस्य संयोगाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वात्तत्कल्पेऽप्यन्याहारावश्यकत्वात् । न च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य तस्य कालवृत्तित्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य न तद्वृत्तित्वसम्भव, भावाभावविशिष्टस्यैकाधिकरणवृत्तित्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टसंयोगाद्यभावस्य दैशिकविशेषणतयापि द्रव्यवृत्तित्वप्रसङ्गादिति वाच्यम्, विरोधिनोर्भावाभावयोः कालिकसम्बन्धेनैकाधिकरणवृत्तितावद्भावाभावविशिष्टस्यापि कालिकसम्बन्धेन एकत्र वृत्तौ विरोधाभावात् । यद्यप्यभावस्य दैशिकविशेषणता सम्बन्धनिवेशे अभावसाध्यके व्यभिचारिणि भावस्य दैशिकविशेषणतानभ्युपगमेऽतिव्याप्त्या साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानिवेशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नजात्यभावसाध्यके जातित्वादेरव्याप्ति, जात्यादिरूपहेतुमति तादृशसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः ; तथापि

साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन या साध्याभावस्य वृत्तिः तदन्यहेतुमद्वृत्ते प्रकृतप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति वृत्तेर्वा अभावविशेषणत्वोपगमान्न दोषः । उक्तस्थले हेतुमति काले कालविशेषवृत्तित्वविशिष्टनित्यस्यात्यन्ताभावाप्रसिद्ध्यातिव्याप्तिसङ्गतिः ।

अत्यन्ताभावत्वघटकनित्यत्वांशं परित्यज्य ध्वंससाधारणसंसर्गाभावत्वनिवेशे महाप्रळये गोत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसोपगन्तृमते ध्वंसमादायोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिरशक्यते वारयितुमित्याशङ्क्याह–संसर्गाभावे इति । दैशिकविशेषणतयापि ध्वंसस्य कालवृत्तित्वमित्याशयेनोक्तशङ्कासङ्गतिः, अन्यथाऽभावस्य तादृशसम्बन्धेन वृत्तित्वनिवेशेऽत्यन्ताभावमिव ध्वंसमप्यादायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न च प्रतियोग्यधिकरणमहाकाले गोध्वंसस्य दैशिकविशेषणतासत्त्वेऽपि प्रतियोग्यनधिकरणप्रळये तस्य तादृशसम्बन्धोऽप्रामाणिक इति वाच्यम्, यदुपाधिविशिष्टस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वं तदन्योपाधिविशिष्टस्यैव महाकालस्य तदभावाधिकरणतया महाकालस्य दैशिकविशेषणतया ध्वंसवत्त्वे प्रळयात्मकोपाधेरपि तादृशसम्बन्धेन तदाधारताया आवश्यकत्वात्, अन्यथा प्रळये गौर्नास्तीति व्यवहारानुपपत्तेः । अथवा दीधितिकृन्निष्कर्षणीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यकल्पाभिप्रायेणेदम्, तत्कल्पे प्रयोजनाभावादभावे वृत्तिविशेषानिवेशनात् । न चाभावे वृत्तिविशेषानिवेशे कालिकसम्बन्धेन गवात्यन्ताभावस्यापि प्रळये वृत्तेः संसर्गाभावमात्रपरत्वोक्तिर्विरोध इति वाच्यम्, प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगिनो गोध्वंसस्य हेत्वधिकरणेऽभावात् गवात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावात् ।

धी] यदा स्पन्दस्तदा द्व्यणुकम्, यदा ऽदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा, यदा तस्यादृष्टं तदा तदीयज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः, द्व्यणुकत्वादेः द्व्यणुकादिमात्रशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रति योगितानवच्छेदकत्वात् । नहि तयोस्सामान्याभावत्वमते—

ध्वंसस्य तत्प्रतियोगिनोऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन काले असत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यमक्षतमेव । यदा स्पन्द इति । अत्र च व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं खण्डप्रलयः, जन्य द्रव्यानधिकरणे तस्मिन् द्व्यणुकासत्त्वात् पुनर्द्व्यणुकोत्पत्त्यनुरोधेन परमाणूनां स्पन्दस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तथाच हेत्वधिकरणे तत्र द्व्यणुक सामान्यध्वंसप्रागभावयोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । द्व्यणुकनाशानुगुण क्रियाया उत्तरसंयोगनाश्याया अधिकरणे परमपरमाणुसंयोगनाशरूप महाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणे द्व्यणुकसामान्यध्वंससत्त्वादप्यतिव्याप्तिर्न विचार सहेत्यतो यदादृष्ट मिति । ज्ञानत्वमात्रेण साध्यतायां प्रलये ईश्वरीय ज्ञानसत्त्वादय सद्धेतुरेवेत्यतो जन्य मिति । नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्ति रिति मते खण्डप्रलयेपि मुक्तात्मनि जन्यज्ञानसत्त्वात् सद्धेतुत्व सम्भवती त्यतो दुःख मिति । जन्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया महाप्रलयाव्यवहित प्राक्क्षणेपि तज्जनकीभूतस्यादृष्टस्यावश्यकत्वमिति तदा जन्यज्ञानत्वदु खत्वा- द्यवच्छिन्नध्वंससत्त्वान्नोपदर्शितस्थलयोरतिव्याप्तिसम्भवतीत्यतः स्थलान्तर माह - यदा तस्ये ति । यदात्मसमवेतादृष्टं न प्रलयजनकं स तत्पदेन विवक्षितः । व्यभिचारश्चात्र खण्डप्रलये सुषुप्त्यादौ च बोध्यः । खण्ड प्रलयनिष्ठद्व्यणुकादिध्वंसस्य द्व्यणुकत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि ताकत्वासम्भवं व्युत्पादयति नही ति । तयोः- ध्वंसप्रागभावयोः । सामान्याभावत्वमतेपि- सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतेपि । ध्वंस प्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरोधित्वमते न तयोस्सामान्यमित्येव मूलमित्तु मते

[दी] ऽप्येकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोरसम्भव इति चेत्,— प्रतियोगिमत इव ध्वंसादिमतोपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वे विरोधाभावात् ।

पीति । एकविशेषे ति । एकविशेषप्रागभाववति न सामान्यावच्छिन्नध्वंसस्य, विशेषान्तरध्वंसवति न सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रागभावस्य सम्भव इत्यर्थ । अन्यूनातिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकत्वया तत्कालीनध्वंसादिप्रतियोगिताशून्यानागतादिपदार्थसाधारणधर्मस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवादिति भाव । यद्यप्येव महाप्रलयवृत्त्योऽपि गोध्वंसा प्रत्येकमेकैकगोव्यक्तिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताका इति न कस्यापि ध्वंसस्य प्रतियोगितायाम्सामनियत गोत्वम्, तथापि चरमध्वंसस्य यावद्गोप्रतियोगिकत्वोपगमे तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्व गोत्वस्य सम्भवतीत्यभिप्रायेण संसर्गाभावत्वन्निवेशे पूर्वोक्तस्थलमुपेक्ष्य द्व्यणुकादिसाध्यके रूपादिहेतुकस्थले ऽतिव्याप्तिरभिहिता । वस्तुतस्तु ध्वंसप्रागभावयोर्व्यधिकरणप्रतियोगिकत्वविरहाच्चरमगोध्वंसस्यापि यावद्गोप्रतियोगिकत्व न सम्भवतीति ध्येयम् । विरोधिन प्रतियोगिनोऽधिकरणे काल एव चेदभावो वर्तते तदा सुतरा ध्वंसप्रागभाववति काल प्रळयादावसौ वर्तत इति सूचनाय प्रतियोगिमत इवेति दृष्टान्त । विरोधाभावात् बाधकाभावात् । तथा च हेत्वधिकरणे प्रळयादौ गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वान्नोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिरिति भाव । नच प्रलये गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽप्रामाणिक प्रत्यक्षायोगादनुमानस्य चाप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् — प्रळये गौर्नास्तीति शब्दस्यैव प्रमाणत्वात् । नहि तादृशवाक्यस्याप्रामाण्य कश्चिदुपैति । नच ध्वंसादिरेव नञर्थ नात्यन्ताभाव इति वाच्यम्, अवधिनावच्छिन्नस्य ध्वंसादिप्रतियोगिताकाभावमात्रस्य नञा प्रतिपादने ऽतिप्रसङ्गात् तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकताया एव नञ व्युत्पन्नतया ऽत्यन्ता

[दी] अन्यथा अत्यन्ताभावस्य कालस्यावृत्तित्वप्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वम्, अपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति, देशे कालस्येव काले देशस्याप्यवच्छेदकत्वात्,

---

भावमात्रस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमते ध्वंसादेर्लक्षणगति पादनासम्भवात् । अन्यथा— प्रतियोगिमति तद्ध्वंसप्रागभाववति च काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यात्यन्ताभावस्यावृत्तौ । अत्यन्ताभावस्य— तादृशात्यन्ताभावस्य । कालस्यावृत्तित्वे ति । दैशिकविशेषणतयेत्यादि । ननु ध्वंसप्रागभाववति अत्यन्ताभाववृत्तौ तस्य तदविरोधितावत् प्रतियोगिमति तद्वृत्त्या तस्य प्रतियोग्यविरोधिता प्यापद्येताविशेषादित्यत आह— इयांस्त्विति । एकस्य— प्रतियोगिमतोऽपि कालस्य । देशभेदावच्छिन्नम्— प्रतियोग्यनवच्छेदकदेशावच्छिन्नम् । तथात्वम्— दैशिकसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नात्यन्ताभाववत्त्वम् । तथाच प्रतियोग्यभावयोरेकावच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्व विरोधित्व तावताप्यक्षतमेवेति भावः । अपरस्य ध्वंसादिमतः । स्वरूपावच्छिन्नम् ध्वंसाद्यधिकरणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नम्, तथात्वमित्यनुषज्यते । तथाच एकावच्छेदेन एकत्र वर्तमानतया ध्वंसाद्यविरोधित्वमत्यन्ताभावस्येति भावः । ननु काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वे किं मानमत आह देशे कालस्येवेति । यथा देशे दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तौ कालस्यावच्छेदकत्वम् इदानीमत्र गौर्नास्तीत्यादिप्रतीतिबलात्, तथा काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तावपि देशविशेषावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वं तथाविधप्रतीतिबलादेव तादृशप्रतीते कालावच्छेदेन देशवृत्तिर्देशावच्छेदेन कालवृत्तिर्वा विषय इत्यत्र विनिगमकाभावात्, अवच्छेदकत्वाधिकरणत्वयोरुभयत्रैव सत्त्वमर्थलाभादिति भावः । प्रतियोगिमत्यपि काले गवात्यन्ताभावस्य वृत्तौ तस्यावच्छेदकापेक्षणात्तेन

[टी] तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वात् । नच संसर्गाभावादिशेषात्यन्ताभाव , संसर्गाभावत्वञ्च संसर्गारोपजन्य प्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यताघटकनियमघटितमिति वाच्यम् , तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात् ; एवं नियमान्तर स्यात्र प्रवेशोपि न क्षतिरित्याहु । वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गाभावादिलक्षणम् । अनुपदमेव विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्व-

---

वारणात्कथं तमादायोक्ताव्याप्तिर्वार्यत इत्यत आह—तच्छून्येचे ति । प्रतियोगिशून्ये प्रळयादावि यर्थ । तदभावस्य— गवात्यन्ताभावस्य । प्रति योगिन्यधिकरणत्वात्— प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्वात् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामत एव प्रतियोगिसामानाधिकरण्या भावस्याभावविशेषणत्वात् , अन्यथा संयोगी सत्वादित्यादावेवातिव्याप्ति तस्य व्याप्यवृत्तितापक्षे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्यैव निवेशनीयतया प्रळयादिवृत्तिगवात्यन्ताभावस्यान्यत्र प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि लक्षण घटकत्वाव्याप्त्यादिति भाव । संसर्गाभावत्वतद्घटितात्यन्ताभावत्वयो व्याप्तिघटितत्वेनानवस्थामाशङ्कते नचे ति । संसर्गाभावविशेषः— सदातनसंसर्गाभाव । संसर्गारोपः—तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन प्रति योग्यारोप । तद्वदन्यावृत्तित्वे ति । स्वाश्रयसहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तद्वतोऽन्यस्मिन्वृत्तित्वं यत्तदन्यत्वमित्यर्थ । तत्र— जन्यत्वे । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । नियमान्तरस्य— अविनाभावव्याप्तिविशिष्टनियामकत्वरूप सम्बन्धघटकनियमस्य । अत्र— संसर्गाभावत्वशरीरे । न क्षति रिति । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्यैव तत्र प्रवेशनीयत्वादिति भाव । स्वमते नियमानन्तर्भावस्यानुपद वक्ष्यमाणत्वादाहुरित्युक्तम् । नियमाघटितमि ति । आरोपस्याभावबुद्धिहेतुताया निर्युक्तिकत्वात् तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव संसर्गाभावत्वा

[दी] नाधिकरणः । तद्विशिष्टस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वं वाच्यम् , तेन

नाव्यापकत्वाव्याप्तिरिति भाव । तद्विशिष्टस्य — प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नस्य । तेनेति । कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावरूपसाध्याभावस्य गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वेपि हेत्वधिकरणीभूतवृक्षादेर्न कपिसंयोगसामानाधिकरण्याभावविशिष्टकपिसंयोगाभाववत्त्वम् , यत्र सामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वं तत्र तदभावविशिष्टाधिकरणत्वाप्रत्ययादतस्साध्याभावो न लक्षणघटक इति नाव्याप्तिरिति भाव । हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशनेनाव्याप्तिवारणस्य सुकरत्वेपि मूलोपात्तहेतुसामानाधिकरण्यांशनिवेशवैयर्थ्यभिया न तथा विवक्षितम् । सार्वभौमेनादृत प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूतहेत्वधिकरणावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यस्य चाभावविशेषणत्वमुपेक्ष्य उपाध्यायमते प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वस्वरूपविशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणस्वरूपविशेषणवैशिष्ट्यनिवेशन एव लाघवमित्यालोच्य तदनुयायिना दीधितिकारेण प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यं निवेशितम् । यथाश्रुतमूललभ्योऽयमेवार्थः, प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यहेतुसामानाधिकरण्ययोरुद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावस्य विवक्षितत्वात् , उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभस्य च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाभावादेस्सत्त्वादिव्यापकतापत्त्या , सत्त्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वस्य सत्त्वादिव्याप्तित्वादिति सार्वभौमोक्तदूषणमेतन्मते निरवकाशम्, तादृशव्यापकतावच्छेदकीभूतधर्मस्य विवक्षितत्वात् , तादृशस्य च तथाविधहेतुतावच्छेदकत्वाभावात् । अन्यथा विषयितासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानादिव्यापकताया दुर्वारत्वात् , तादृशसम्बन्धेन

[दी] नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासङ्ग्रह । तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वं तु नार्थ, अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । अत्र च सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वम्, प्रतीतेरन्यथैवोपपादित्वादित्यस्वरसात्प्रतियोगिवैयधिकरण्येत्यादिविशेषणं वक्ष्यति । तत्र हेत्वधिकरणे

ज्ञानत्वादिसामानाधिकरण्ये ज्ञानविषयतारूपे घटत्वादेरवच्छेदकत्वात् । ननु अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वरूपं प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमेव निवेश्यताम्, किमुक्तविवक्षया ' गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववतोऽपि कपिसंयोगाभावादेः प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वविरहात्, भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमादित्यत आह- तद्वद्वृत्ती ति । प्रतियोगिमद्वृत्तीत्यर्थः । नार्थः— न प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेन विवक्षित । अव्याप्यवृत्ती ति । संयोगी सत्त्वादित्यादावित्यर्थ । अतिप्रसङ्गादि ति । संयोगरूपसाध्याभावस्य द्रव्यादौ प्रतियोगिसमानाधिकरणतया तद्भिन्नत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वादिति भाव ।

अत्र च सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया प्रागुक्तस्य युक्तत्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशपक्षेऽव्याप्तिवारणमशक्य मित्येतादृशानुपपत्तिमेव ' यद्वे ' त्यादिकल्पान्तरानुसरणबीजतया व्याचष्टे अत्रचे ति । असामानाधिकरण्यनिवेशकल्पे चेत्यर्थ । इत्यस्वरसादित्यनेनान्वय । प्रतीते — संयोगाभावे गुणे न संयोगसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीते, अन्यथा- गुणादिनिष्ठसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाद्यभावविषयकतया । ननु कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावपि कपिसंयोगाभावादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकगुणादिवृत्तित्वावच्छिन्नतया लक्षणघटकत्वेऽत्याप्तिरित आह—तत्रे ति । प्रतियोगिवैयधिकरण्ये चेत्यर्थ । हेत्वधिकरणे-हेत्वधिकरणनिरूपितम् । एतत्कल्पे च पृथक् हेतुसामा-

[दी] बोध्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित् तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वाऽनधिकरणत्वमुक्तम् ? आद्ये ऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽव्याप्तिः, एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणत्वात्, द्वितीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषा

नाधिकरणस्य न निवेश्यमेवेति भावः । एवञ्च हेत्वधिकरणनिरूपित प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमेवाभावे विशेषणं देयम्, न तु तदवच्छेदकाव च्छिन्नत्वम्, अनतिप्रयोजनकत्वात् । वृत्तौ प्रतियोग्यनधिकरणनिरूपितत्व हेत्वधिकरणनिरूपितत्वयोर्निवेशापेक्षया तत्र हेत्वधिकरणनिरूपितत्वस्य हेत्व धिकरणे च प्रतियोग्यनधिकरणत्वस्य निवेशे लाघवमित्यालोच्य तथैव निष्कर्ष यति– प्रतियोग्यनधिकरणीभूते ति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना नधिकरणेत्यर्थः । तेन न दर्शितातिव्याप्तिः । यस्य कस्यचिदित्यादि षष्ठ्यन्तानामनधिकरणत्वमित्यनेनान्वयः । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि न्नस्य यस्य कस्यचिदनधिकरणत्वम्– स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि न्नाधिकरणप्रतियोगिकभेदमात्रम् । तत्सामान्यस्यानधिकरणत्वम् — स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकर णत्वावच्छिन्नभेदः । प्रतियोगितावच्छेदक यत्किञ्चिदिति । प्रति योगितावच्छेदक तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेश्य तदवच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्न भेदो वा विवक्षित इत्यर्थः । नव्यमते संयोगसामान्याभावस्य केवला न्वयित्वात्तत्र साध्य सत्तादि सद्धेतुरेवेत्यतो द्रव्यत्वाभाववान्वे ति । तत्प्रतियोगी ति । संयोगस्य साध्याभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । तच्च संयो·

[दी] भावत्वात्, नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वाच्च, स्वाभावात्मकस्य विशिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य

गत्वावच्छिन्नाभावाभावस्य तत्संयोगादे संयोगसामान्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । द्रव्यत्वरूपाभावस्य एकव्यक्तिकतया व्यक्तिविशेषाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न घटत इत्यतस्तस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमाह— नित्यत्वादी ति । आदिना जन्यत्वादिपरिग्रहः ।

ननु विशिष्टाभावो विशिष्टस्यैव द्रव्यत्वस्य प्रतियोगी, न तु शुद्धस्य तस्येति कथं शुद्धद्रव्यत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह— स्वाभावे ति । न च सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिसम्भव इति वाच्यम्,— प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशपक्षे उक्तक्रमेणासम्भवस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्यनिवेशपक्षे स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सर्वेषामेवाभावानां प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादव्याप्तेः प्रसक्त्या यत्सम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव एव विवक्षणीय, एवञ्चोक्तस्थले स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि संयोगादिसम्बन्धेन घटाद्यभावीयप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेतुमन्निष्ठघटाद्यभावीयप्रतियोगितासु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वद्रव्यत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नत्वोभयाभावस्याक्षतत्वादितिव्याप्तिरित्यभिप्रायात्

[ह्रीं] द्रव्यत्वानतिरेकात्, तृतीये कपिसयोगाभावत्वागत्मत्वादित्यादाव व्याप्ति, साध्याभावाना कपिसयोगाना गुणानामधिकरणस्यात्मन स्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात्।

केचित्तु, स्वप्रतियोगिसामान्यानधिकरणहेत्वधिकरणकत्वेन गगनाभाव एव तादृशप्रतियोगिन्यधिकरण, न च स्वप्रतियोगिसामान्यान्तर्गतनित्यत्वादिविशिष्टगगनाभावाभावरूपप्रतियोग्यधिकरणहेत्वधिकरणकत्वेन तस्य न तथात्वसम्भव इति वाच्यम्, नित्य एव नित्यत्वविशिष्ट गगनाभावाभावो नास्तीति प्रत्ययात् तत्प्रत्ययस्य च नित्यत्वे नित्यत्व विशिष्टगगनाभावाभावाभावत्वकल्पनैनैवोपपत्तेर्गगनाभावे तदकल्पनात्, नित्यत्वविशिष्टगगनाभावाभावस्य गगनाभावाप्रतियोगित्यादित्याहु । तन्न, तथापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभावरूपप्रतियोग्यधिकरणहेत्वधिकरणकत्वेन गगनाभावस्य प्रतियोगिन्यधिकरणत्वसम्भवात्, पूर्वक्षणावृत्तावपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभावो नास्तीति प्रत्ययात् पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभावत्वस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वे कल्पयितुमशक्यत्वेन गगनाभावानतिरिक्तविशिष्टगगनाभाव एव तत्त्वस्य कल्पनीयतया पूर्वक्षण वृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभावे गगनाभावप्रतियोगित्वावश्यकत्वादिति । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादे वृत्तिमत्वे तु नैव दोष इति ध्येयम् । आत्मनि सयोगसामान्याभावस्य सर्वम०सिद्धित्वविरहात् कपी ति । जन्यद्रव्यत्वादिहेतुके हेत्वधिकरणजन्यद्रव्ये गुणसामान्याभावस्याद्युत्पत्तिकालावच्छेदेन स्वमते सत्त्वात्तत्र तादृशप्रतियोगिन्यधिकरण न घटते, अत आत्मत्वहेतुकानुसरणम् । गुणसामान्याभावत्वस्य कपिसयोगस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व स्फुटीकर्तु कपिसयोगाना गुणत्व कीर्तनम् । तत्प्रतियोगितावच्छेदके ति । तथाच तादृशाभावा अपि

[दी] भेदम्— यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत

यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरण एव, तत्प्रति
योगितावच्छेदकत्वात् कपिसंयोगाभाववत्त्वस्याव्याप्तिरिति भाव । यादृशे ति
यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदवत्त्वमित्यर्थ ।
कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादौ यत्किञ्चित्कपिसंयोगादिव्यक्त्यनधिकरणत्वेपि हेतु
मत कपिसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणसामान्य
भेदवत्त्वासम्भवात् स्वपदेन तादृशप्रतियोगित्वोपादातु न शक्यत इति
नाव्याप्ति । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ हेतुमतो द्रव्यादेर्विशिष्ट
द्रव्यत्वाभावरूपप्रतियोग्यधिकरणत्वेपि द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्ना या प्रति
योगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वात् तस्य लक्षणघटकतेति
नातिव्याप्ति । कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ च कपिसंयोगाभा-
वत्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणमेव हेतु
मत्, किन्तु गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना
नधिकरणमेव तदनवच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमिति नाव्याप्तिरिति
भाव । न चैवं घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण
धूमवत् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकञ्च वह्नित्वमित्याकारकस्याभावकूटा
वगाहिन समूहालम्बनज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया विशिष्टपरामर्शस्यानुमिति
हेतुत्वमनुपपन्नम्, अभावकूटघटिततया व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयत्वापत्तिश्चेति वाच्यम्,
हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनावच्छेदिका
या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य एकसामान्याभावरूपस्य निवेशे
तात्पर्यात् । तादृशभेदप्रतियोगितायाः स्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेन अनव
च्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणतयैव सामञ्जस्येपि यथाश्रुति
वेशे न वैयर्थ्यम् । तथाविधसम्बन्धेन तादृशभेदप्रतियोगित्वानवच्छेदक

[दी] तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात्। अत्र च ग्राह्यसामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशसम्बन्ध प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान् तत्र वर्तमानत्वमभावस्य साध्यस्य च यादृशसम्बन्ध प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्व वाच्यम्, तेन धूमसमवायिनिष्ठात्यन्ताभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अव

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य व्याप्तिरिति पुनरन्योन्याभावघटितलक्षणनिष्कृष्टार्थो बोध्य। सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्त्वनिवेशेऽव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् सम्बन्धविशेषेण हेतुमत्त्वम्, प्रतियोगिताया सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशेऽसम्भवस्य वाच्यतया तत्र तच्च निवेशयति—**अत्रचे ति।** **ग्राह्यसामानाधिकरण्ये**— अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशरीरे। **साध्यस्यचे ति।** अत्रापि **ग्राह्यसामानाधिकरण्य** इति प्रविष्ट इति चानुषज्यते, तथाच तत्सम्बन्धेन हेतुमति वर्तते योऽभाव तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म तदवच्छिन्नस्य तेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन अधिकरणे तेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानत्व तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यानुमितिप्रयोजकमित्यर्थ। व्यापकताघटकसाध्यीयसम्बन्धेन साध्याधिकरणे तादृशसाधनीयसम्बन्धेन साधनस्यावर्तमानत्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय सामानाधिकरण्यशरीरेपि सम्बन्धविशेषनिवेशनम्।

वस्तुतस्तु विरुद्धत्वेन ज्ञायमानधर्मवत्ताज्ञानस्यानुमितावेव प्रतिबन्धकताया वक्ष्यमाणतया सामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषानिवेशेपि न क्षति, सामानाधिकरण्यावगाहिताया प्रयोजकत्वञ्च विशिष्टपरामर्शनिर्वाहार्थापेयते, पर्वतीयधूमव्यापको वह्निरिति व्यापकतापरामर्श-

[दी] च्छेदकत्वेपि वह्नित्वस्य न क्षति । यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसम्बन्धित्वं हेतुमतो वक्तव्यम्, तथाच सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया, एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयम्, न त्वधिकरणत्वम्, तथाच धर्मिणो व्याप्यस्य व्यापकत्वं च निर्वहति । तथाहि, तादात्म्येन धूमवत्सम्बन्धिनि महानसे वर्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकवह्निमत्त्वावच्छिन्नस्य

हेतुताया दूषितत्वात्, नच स्वव्यापकसाध्यकहेतुमानित्याकारकसामानाधिकरण्यानवगाहिविशिष्टपरामर्श एव हेत्वन्तराणितिवाच्यम्, बहुव्रीह्यर्थस्य सामानाधिकरण्यपर्यवसितत्वात्, इति ध्येयम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्थाने साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशन एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वेऽनधिकरणनिष्ठसम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावमादाय दूषणस्यापि निराकरणसम्भवे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलमित्याशयेनाह— यद्वे त्यादि । तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकतानिर्वाहाय प्रतियोग्यनधिकरणत्वमनुक्त्वा प्रतियोगिसम्बन्धित्वमभिहितम् ।

ननु प्रतियोगिवैयधिकरण्ये सम्बन्धित्वनिवेशेऽपि तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिर्न निर्वहति, तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणाप्रसिद्धया तद्घटितसाध्यसामानाधिकरण्यस्याप्रसिद्धेरित्यत आह— एवंस्थिते इति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे सम्बन्धित्वनिवेशे सतीत्यर्थः । सम्बन्धित्वं निवेशनीय मिति । तथाच साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यसम्बन्धिसम्बन्धित्वम् । अभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यमपि हेतुसम्बन्धिसम्बन्धित्वं आदिना ग्राह्यम् । धर्मिणः— धूमवत्प्रदेशस्य वह्निमत्प्रदेशस्य । तदेव दर्शयति— तथाही ति । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ने ति पूर्वकल्पाभिप्रायेण । धूमवद्वह्निमतोर्व्याप्तिमुक्त्वा धर्मिणो

[दी] वह्निमतस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् , एवं धर्मिणो धर्मव्यापकत्वव्याप्यत्वे बोध्ये । अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयो विशिष्टानुमिति , तेन

धूमवदादेर्वह्न्यादिरूपधर्मव्याप्यत्वं वह्निमदादिरूपधर्मिणश्च धूमादिरूपधर्मव्यापकत्वं चाह— एवमिति । अतएव तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनादेव, तत्र तत्रोक्तमिति पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधनार्थेत्यादि । सङ्गच्छत इति । अन्यथा जलादीनां संयोगादिना पृथिव्यादिवृत्तितया तेन सम्बन्धेन व्याप्तेर्जलादिभेदसाधनानुपयोगितया च तदुक्तत्व सङ्गच्छेतेति भाव । पृथिवीत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावेन पृथिवीत्वव्याप्यत्वरूपेण जलादिभेदं सिद्ध्यति, नतु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावेनेत्यत्र पृथिवीत्वेन व्याप्यस्य जलादेरन्योन्याभाव एव सिद्ध्यति न त्वत्यन्ताभाव इत्यत्र वा किं नियामकमित्याशङ्कायां व्यतिरेकिणि तत्सम्बन्धघटितव्यापकत्वेन गृह्यमाणस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकादेवाभावाद्धेतोर्येन सम्बन्धेन यस्य व्याप्यता गृहीता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदभावस्सिद्ध्यतीति समाधास्यन् अन्वयिनि व्यापकतावटकसम्बन्धेन व्याप्यत्वावजानात् व्यापकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकं सिद्ध्यतीति नियमं दृष्टान्तविधया दर्शयति — यथाचेति । तादृशेन — तादृशेनैव । विशिष्टज्ञाने— पक्षधर्मिकविशिष्टज्ञाने । विशिष्टानुमितिः — वैशिष्ट्यविषयकानुमितिः । व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यव्याप्यत्वज्ञानं हेतुरिति नियमस्य व्यापकताघटकेनैव सम्बन्धेन च व्यापकस्यानुमितिनियमस्य च क्रमेण प्रयोजनमाह — तेनेति ।

[टी] न संयोगेन धूमावयवे नवा समवायेन पर्वते वह्निधीः, तथैव च गतव्यापकतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीतव्याप्यता घटकसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावस्सिध्यतीति । कथमन्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन संयोगेन वा वह्निविरहिणि स्वावयवे समवायेन धूमो न निवर्तते, निवर्तते च संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति [नियम] उपपद्यते ? तथाच तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहात् व्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावस्सिद्ध्यति, स एव चान्योन्याभावः ।

अवयवीपि भावस्याभावस्येति शेषः । धूमावयवे न वह्निधीरित्यन्वयः । तस्य समवायेन वह्निव्याप्यधूमवत्त्वेऽपि व्याप्यतावच्छेदकेन संयोगेन तदस्याभावादिति भावः । नवा समवायेनेति । पर्वतवृत्तिहेतुं प्रति

[दी] इत्थमेव च तादात्म्य द्वक्षशिंशुपयो व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छते ।

अतएव गोत्वत्वाग्रहदशाया यत्र सास्नादिमत्त्वा गौरिति तादात्म्येन

ननु ... रिति भाव । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तौ प्राचा सम्मति माह—इत्थमवे चेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिर्वाङ्गीकार्यैव, इति, ग्रन्थ सङ्गच्छत इत्यर्थ । ननु तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमे का क्षति ? पृथिवी जलादिभेदसिद्धेर्जलादिभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वज्ञानादेव सम्भवात् , पृथिव्येकदेशे जलादिभेदप्रसिद्ध्या तादृश व्याप्तिग्रहसम्भवस्य व्यतिरेकिणि वक्ष्यमाणत्वात् , तादात्म्यसम्बन्धेन धर्मिणोऽनुमितेरप्यनुभवसिद्धत्वे धर्मितावच्छेदकनिष्ठव्याप्तिज्ञानस्यैव तद्धेतुताया स्वीकरणीयत्वात् , अन्यथा प्रसिद्धतादात्म्यादिविषयकानुमितौ तादात्म्यसम्बन्धेन तस्य विषयत्वोपगमे क्षतिविरहादित्यत आह—अत एवेति । अत एव—तादात्म्येन व्याप्तिस्वीकारादेव । गोत्वत्वाग्रहदशाया गाः सिद्ध्यतीत्यन्वय । अन्यथा तत्र गोत्वत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वानुपस्थित्या गोत्वसाध्यकानुमित्यापादकव्याप्तेर्दुर्ग्रहतया गोत्वसाध्यकानुमिते , गोतादात्म्यस्यापि गोत्वरूपतया तन्निष्ठव्यापकतायाः अपि गोत्वत्वोपस्थितिमन्तरेण दुर्ग्रहतया तत्तादात्म्यसाध्यकस्य तत्र असम्भवात् तादात्म्यसम्बन्धेनगवानुमितेश्चासम्भवेन अयं गौरित्याकारकानुमितेरनुभवसिद्धाया अपलापप्रसङ्गादिति भाव ।

तन्मते—स्वरूपतस्साध्यतावच्छेदकप्रकारिकायामनुमितौ स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकप्रकारकस्य साधनवत्त्विशिष्टाभावप्रतियोगित्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावावगाहिज्ञानस्य हेतुतया तत्र गोत्वत्वज्ञानानपेक्षणेनानुपपत्त्यभावात्, ईदृशयुक्त्या तादात्म्येन व्यापकतासिद्धिवत् गोत्वत्वाद्यप्रवेशदशायां यत्र गौस्तत्र सास्नादिरिति व्याप्तिग्रहाधीनगवादिहेतुकसास्नादिसिद्ध्यनुरोधात् तत्सम्बन्धेन व्याप्यतासिद्धिरपि द्रष्टव्या ।

केचित्तु तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकत्वानुपगमेऽपि गवान्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानाद्गोत्वाविशिष्टविधेयकानुमितिनिष्पत्त्यूहैर, तथा सति अयं गौरित्याकारकताप्यनुमितेर्निर्वहति, स्वरूपतो गोत्वावगाहिनो गवान्यावृत्तित्वज्ञानात्स्वरूपत एव गोत्वविषयित्वाप्यन्याव्यावसम्भवात्, गत्वाऽवच्छिन्नविधेयताया अक्लृप्तत्वात्तादात्म्यसम्बन्धेन गोरेव विधेयत्वमुचितम्, अयं गौरित्यादिज्ञानस्य यथार्थे तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नगवादिविधेयताया क्लृप्तत्वादिति वाच्यम्,— अयं गौरित्याकारके इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यक गोत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे या गोत्वादिप्रकारता तस्या एव विधेयतात्वोपगमे अनुमितौ स्वरूपतोऽतिरिक्तविधेयताकल्पनाभावात्, अस्तु वा गवा यान्यावृत्तिरूपव्याप्तिज्ञानादेव तादात्म्येन गवानुमितिः, किं तादात्म्येन व्यापकतायाः साधकानिराचिकीर्षयोक्त गोत्वत्वाद्यप्रवेशदशायामिति, गवेतरावृत्तित्वस्य हेतुभूतसामानाधिकरण्यदशायामित्यर्थः स्यात् । तथा, गवेतरवृत्तित्वमात्रस्य गोत्वत्वशब्दार्थताविरहेण उदाहरणताया दुर्वारत्वात् । गोत्वत्वपदं तत्रापि धर्मपरमिति ॥ ॥ सम्यक् गोत्वस्य विशिष्टगोवृत्तित्वरूपस्य स्वरूपतो भानासम्भवेन तज्ज्ञानदशायां तद्वृत्तिधर्मभानस्यावश्यकत्वात् ।

अपरे तु गोत्वत्वाद्यप्रवेशदशायामपि गाम्भिद्ध्यतीत्यत्रैव । यदा केवलानुमितौ न भासते तदापि तत्र गौर्गम्यत इत्यर्थः । ६८-६९।

गोत्वादिप्रकारिका गवाद्यनुमितिर्भवतीति भावः । तादात्म्येन व्याप-कतानुपगमे गोत्वस्यैव साध्यादिविधेयानुमितौ भानस्योपगन्तव्यतया विधेयताश्रयावच्छिन्नत्वनियमेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमिते-रनुभवसिद्धाया अनुपपत्तिरिति युगपद्भमसङ्गतिरिति प्राहुः । यत्तु अनवच्छेद-कत्वांशे तादात्म्यसम्बन्धेन स्वरूपतस्साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादनव-च्छेदकत्वांशे आधेयतासम्बन्धेन स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानाद्वा स्वरूपतस्त-त्प्रकारकानुमितिरित्युपगमेन गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि तादात्म्येन व्याप-कताज्ञानादनुमितिर्निर्वहतीति नात्रानुपपत्तिरिति, तदसत्, अथ गौरि-त्यादिज्ञानानन्तरमवसाय स्वरूपतो गोत्वादिविशेषितप्रकारितानियामकत्वेन ज्ञान-स्य तादात्म्यसम्बन्धातिरिक्तनिरूपितत्वसम्बन्धेन गोत्वादेः स्वरूपत प्रकार-तायाः भावाभ्युपगमेऽपि समवायातिरिक्तेनापरसम्बन्धेन स्वरूपत प्रकार-तायाः अप्रामाणिकत्वात्, अन्यथा व्यापकताज्ञानहेतुतामते स्वरूपतो ज्ञानत्वादिविधेयतावच्छेदकत्वानुपपत्त्या केवलान्वयिग्रन्थे तज्ज्ञानान्यानु-मितिं प्रति हेतुताखण्डन दीधितिकृतो विरुद्धत्वेन, उक्तक्रमेण तन्निर्वाहात् । नच तथापि प्रतियोगितावच्छेदकीभूयाभावघटितलक्षणाभिप्रायकत्वमपि न तत्सम्बन्धस्य निरूपितं वक्तव्यम्, प्रकृते तादात्म्यावच्छेदकतायामपि निरूपि-तत्वसम्बन्धेन ज्ञाने स्वरूपत प्रकारताभिप्रायकतद्ग्रन्थस्य तन्नेष्यम्या-प्रामाणिकत्वाभिप्रायेणाप्रमाणत्वात्तदा तादात्म्येनानुमाननिरसनमङ्गले ।

परेतु गोत्वाद्यग्रहदशायामपि स्वरूपतो भासमानगोत्वाव-च्छिन्ने हेतुनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-त्वाभावरूपान्योन्याभावघटिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताज्ञानात् तादा-त्म्येन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमितेरभ्युपगन्तव्यत्वात्, एतद्रूपेणावच्छेदकेऽपि यदवच्छेदकतानवच्छेदकत्वेन तदवच्छेदकताभाव स्वीकृत्यैवान्योन्याभावघटित-त्वस्य सम्भवात् यद्धर्मावच्छिन्नत्वनिरूपिता परिष्करणीयत्वात्, एतदपि

[दी.] गितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य
सम्बन्धित्वाभिधाने वा पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपि, तदभाववतोऽपि
पृथिव्यादेस्संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात्, सिद्धिरपि तस्य तथैव, ननु
वृत्तिनियामकसम्बन्धेन, तेनासम्बन्धित्वादव्यापकत्वाच्च,

यद्वेत्याद्युक्तकल्पे वृत्त्यनियामकसंयोगसाधारणरूपेण तादृशसम्बन्धत्व
विरहेऽपि न क्षति, तन्मते प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वानिवेशादित्याशयेनाह— साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेने ति । पृथिवी
त्वादिव्यापकत्वमपी त्यत्र संयोगेन गगनादेरित्यनुषज्यते । ननु प्रति
योगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे पृथिवीत्वादिनिष्ठ
समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया गगनादेर्न पृथिवीत्वादि
व्यापकतासम्भव इत्यत आह— तदभाववतोऽपी ति । समवायादिना
गगनाद्यभाववतोऽपीत्यर्थः । तत्सम्बन्धित्वात् — गगनादिसम्बन्धित्वात् ।
तथाच तादृशगगनाद्यभावो न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य
सम्बन्धिहेतुमन्निष्ठ इत्यभावात्तस्य तादृशव्यापकत्वस्य निष्प्रत्यूहमेवेति
भावः । ननु संयोगेन गगनव्यापकत्वे बाधावगमदशायां भ्रान्तस्य
वृत्तिनियामकसंयोगेनैव कथं गगनानुमितिरित्यत आह । सिद्धिरपी ति ।
तथैव— वृत्त्यनियामकसंयोगेनैव । तेनासम्बन्धित्वादि ति । तथाच
तादृशसम्बन्धावगाहनेऽनुमितेर्भ्रमत्वात् तत्र भ्रमात्मकपरामर्शस्यापेक्षितत्वा
दिति भावः । 'यत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसम्बन्धस्य व्यापकतावटकत्वं तद्रूपा
वच्छिन्नतत्सम्बन्धेनैवानुमिति' रिति नियमाभिप्रायेण दोषान्तरमाह—
अव्यापकत्वाच्चे ति । वृत्त्यनियामकेन सम्बन्धेनैव गगनाद्यभावस्य
प्रतियोगिसमानाधिकरणतया वृत्तिनियामकसंयोगेन प्रतियोगिव्यधिकरणा
भावप्रतियोगितायां गगने सत्त्वेन तत्सम्बन्धस्य व्यापकतावटकत्वादि-

[दी] व्याप्यवृत्तिमपि व्यापकं न स्यात्, स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितायाः तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वात्

व्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानेन केवलान्वयिनित्य वाच्यत्वादिव्यापकतासम्भव इत्यत आह अव्याप्यवृत्ती ति । कालिकसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तित्वं च व्यतिरेकिमात्रस्यैव, केवलान्वयिनोऽप्यनित्यस्य विश्वविषयकज्ञानविषयत्वादेर्बोध्यम् । एतत्सर्वञ्च वस्तुव्याप्त्यभिप्रायेणाभिहितम् । अन्यवृत्तिहेतुके ऽन्यसम्बन्धेन साध्यतायाञ्च हेतुमति सर्वत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वभ्रमदशायामनुमितिजनकज्ञानानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । एवं कालिकसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि साध्यस्य तेन सम्बन्धेनाव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायां प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिताया प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितायाश्च दुर्ग्रहत्वात्तद्घटकत्वादहेतुकानुमित्यनुपपत्तिरपि ।

स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकविशिष्टानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशरूपे तादृशप्रतियोगित्वाश्रयसद्भावाभिधानेनाप्याह स्फुटीकरोति— स्वावच्छेदके ति । स्वम्— प्रतियोगिता । काले— महाकाले । तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य— कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य । असम्भवादिति योजना । कालिकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव महाकाले वृत्तेरवृत्तेश्च तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिनोऽप्रसिद्ध्या कस्यापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमद्वृत्तित्वासम्भवेन समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य उक्ताभावत्वानियोगित्वाच्च समवायादिसम्बन्धेनैवावच्छिन्नत्वादिति भावः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य

[दी] तेन सम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च काले

सम्बन्धिहेतुमद्वृत्त्यभावीयसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषितप्रतियोगितानिवेशद्
श्ये तादृशसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमत एवाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति
रित्याह– तेनेति । तेन सम्बन्धेन– कालिकसम्बन्धेन । गगनाद्यभावप्रति
योगिन तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेन
प्रतियोग्यसम्बन्धित्वासिद्धिं स्फुटीकर्तुं प्रतियोग्यसम्बन्धित्वस्येत्यनभिधाय
यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्येत्यग्रन्थेनाभिधानम् ।

अथ कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टस्य तत्सम्बन्धा
वच्छिन्नाभाव एव महाकाले प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि
व्यधिकरण प्रसिद्ध, तमादायैव च स्वरूपसम्बन्धयाऽकथमन्यास्याभि
धानम् । नहि महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटादिनिरूपित कालिकसम्बन्धो
महाकाले सम्भवति, तद्धर्मिवृत्तित्वविशिष्टनिरूपितसम्बन्धानुयोगितायास्तद्ध
र्मिनियतत्वात्, अन्यथा सत्त्वादिमति गुणादौ द्रव्यादिवृत्तित्वविशिष्टसत्ता
द्यभावमत्त्वस्यानुपपत्ते, न चैव ह्रदादिवृत्तित्वविशिष्टवह्न्याद्यभावादेर्विषय
तयाप्रसिद्धि [illegible] न स्यात्, ज्ञाने च ह्रदादिवृत्तित्वनिरूपकत्वादिति
ह्रदो वह्निमानित्यादौ तादृशविशिष्टस्य बाधादिरूपस्य हेत्वाभासत्वं न स्यात्,
ज्ञाननिष्ठविषयितया यादृशविशिष्टवत्त्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृश
विशिष्टस्यैव तथात्वात्, यदि च तत्सम्बन्धेन तद्धर्मिसम्बन्धित्वविशिष्ट
निरूपितस्तादृशसम्बन्धो विशेषणकोटिप्रविष्टतद्धर्मनियत इति सम्बन्धा
न्तरेण ह्रदादिवृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविषयितासम्बन्धो ज्ञाने सम्भवत्येवे
त्युच्यते, तथापीच्छादिविषयत्वविशिष्टघटादिनिरूपितविषयितासम्बन्धस्य
ज्ञाने ऽसम्भवादिच्छाविषयत्वाभावादेरप्यसत्त्वादिप्रसङ्गः तादृशवि

शिष्टस्य बाधादिरूपस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्,—विशिष्ट निरूपितविषयितातिरिक्तसम्बन्धस्यैव विशेषणीभूतसम्बन्धितानिरूपकाधि करणत्वनियामकत्वोपगमात्, तद्धर्मविशिष्टतन्निरूपितविषयितायाः तदंशे तद्धर्मप्रकारकत्वमात्रस्य अपेक्षितत्वादिच्छाविषयो घट इत्यादिज्ञाने इच्छा विषयत्वविशिष्टघटादिनिरूपितविषयितासत्त्वे बाधकाभावात्, न चैतदनु रोधेनैव विशेष्यवृत्तिघटकसम्बन्धेन विशेषणविशेष्योभयाधिकरणेऽपि विशि ष्टाधिकरणत्वं स्वीक्रियते, प्रकृते च इच्छाविषयत्वतादृशघटयोर्द्वयोरपि विषयितासम्बन्धेन ज्ञाने सत्त्वात् तादृशविशिष्टाधिकरणत्वं ज्ञानेऽक्षत मेवेति नेच्छाविषयत्वविशिष्टघटादेः हेत्वाभासत्वानुपपत्तिः, इत्थं च कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यत्वस्य महाकाले सत्त्वात् विशिष्टाधिकर णत्वं महाकाले वर्तत एवेति कथं विशिष्टाभावः प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम्,— विशेष्यसम्बन्धेनोभयाधिकरणेऽपि विशिष्टाधिकरणत्वा ङ्गीकारे घटपटोभयसंयुक्ते भूतले घटसमवायिकपालसंयुक्तत्वविशिष्टपट निरूपिताधिकरणत्वप्रसङ्गात्, इच्छाविषयत्वं घटश्चेति समूहालम्बनेऽपि तादृश विशिष्टाधिकरणत्वसत्त्वापत्त्या प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया तस्य हेत्वाभा सत्वानुपपत्तितादवस्थ्यादिति, न च महाकाले महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटाद्य धिकरणत्वानुपगमे निराधारत्वव्याघात इति शङ्कनीयम्, तादृशविशिष्टनिरू पिताधिकरणत्वविरहस्य महाकालेऽसत्त्वेऽपि घटादिघटत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिता धिकरणतासत्त्वेनैव सर्वाधारत्वोपपत्तेः ।

अत्र केचित्— कालिकसम्बन्धेनाधारता महाकालस्यैव ननु, सूर्यनिपाते, इदानीं घट इदानीं पट इत्यादिप्रतीत्या क्रियादिरूपकालो पाधीनाम् अपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधारतावगाहनात्, अत एव तेषां

कालविशेषणतया कालोपाधित्वप्रवादः, तादृशप्रतीत्या क्रियादावेव घटा-
द्याधारत्वावगाहित्वोपगमे तादृशप्रतीतीनां अनुगताधारतावगाहित्वानुभव-
विरोधात्, कालत्वेनाखण्डोपाधिना सर्वक्रियादीनामनुगतेन तादृशानुभवो-
पपादने महाकालस्यैवाप्रामाणिकतापत्ते,— इति प्राचीनमताभिप्रायेणेदमव्या-
प्याशङ्का; तथा च सति कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वाद्येवा-
प्रसिद्ध्या तद्विशिष्टघटाद्यभावमादाय लक्षणगमनासम्भवात्। नच
क्रियादेः कालत्वानभ्युपगमेन तदभिप्रायेण चेदमन्य० तदाऽष्टद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्यात्मकतया अन्यावर्तकत्वयाऽभिधानासङ्गतिरिति वाच्यम्,
तादृशद्रव्यात्मक एव काल इति मतविशेषसूचनार्थकतया तदसङ्गतेः।
तन्मात्रवृत्तित्वं च हेतोर्लक्ष्यतासम्पादकत्वेनाभिहितम्, इतरवृत्तेर्व्यभिचा-
रित्वात्। अथवा भवतु कालोपाधिरपि कालिकसम्बन्धेनाधिकरणम्,
तदधिकरणत्वसाधकश्चेदानीं घट इदानीं पट इत्यादि प्रत्ययो व्यवहारश्च,
तस्य चाऽननुगतोपाधिमात्रविषयकत्वे ऽनुगताधारत्वावगाहित्वानुपपत्त्या
क्रियारूपोपाधिविशिष्टमहाकालस्य घटाद्याधारत्वावगाहित्वमावश्यकम्, विशिष्ट
घटाद्याधारत्वावगाहित्वे विशिष्टान्तर्गतविशेषणेपि तदवगाहित्वमावश्यक-
मिति खण्डकालस्य कालिकसम्बन्धेनाधारतासिद्धिः, एवञ्चेदानीं महा-
कालान्यवृत्तित्वविशिष्टो घट इति प्रत्ययादिः खण्डकाले विशिष्टाधार-
तायां मानं न त्वन्य इति तत्र तद्बाधकप्रत्ययबलादेव महाकाला-
न्यवृत्तित्वानिरूपकस्यापि महाकालस्य विशिष्टाधारत्वसिद्धिर्दुर्वारैव, तथा
च महाकाले विशिष्टघटाभावोऽपि विशिष्टप्रतियोगिकतानाविष्करण, तादृश-
धर्मानभ्युपगमे खण्डकाले न विशिष्टप्रतियोग्यधिकरणत्वसिद्धिरित्युक्त-
स्थले ऽव्याप्तिवारणमशक्यमित्याहुः।

अन्ये तु— कालिकसम्बन्धः स्वरूपानतिरिक्तः, तथाच खण्ड-
कालमहाकालानुयोगिकतादृशसम्बन्धानां तदन्यवृत्तितया अननुगतत्व

[गो]ऽसम्भवात् । नच तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव वक्तव्यम्, तथाचावृत्तिगगनाद्यभावद्वारैव न तत्सिद्धिः

म्बन्धावच्छेदकाभावेन प्रत्येकमेव सम्बन्धता, तथाच महाकालस्वरूपसम्बन्धेनैव घटादेर्महाकालवृत्तित्वं वाच्यमिति दुरुद्धरैवाव्याप्तिः, तादृशसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वस्याप्रसिद्धेरिति वदन्ति तदसत्, स्वरूपाणां प्रातिस्विकरूपेण सम्बन्धत्वेऽपि यत्किञ्चित्खण्डकालस्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां तादृशखण्डकालमात्रवृत्तित्वेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिसम्भवात् महाकालमात्रवृत्तिहेतुकानुधावनस्य निर्बीजत्वापातात् ।

यत्तु साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तावेव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशः न तु साध्यतावच्छेदकोपलक्षितस्य वैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तौ अन्यथा महाकाले पृथिव्यादिवृत्तित्वोपलम्भजन्यानुमानानुपपत्तेः साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिन्यवच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् इत्यत्र साध्यतावच्छेदकत्वेनाप्य यत्र साध्यता तत्रैव व्याप्तिग्रहणात् अथ तत्र यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैव निवेशेन महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावस्यापि लक्षणघटकत्वादित्याहुः, तदपि न साधु अग्रिमनिर्विकल्पपक्षापादानतद्व्यावृत्तिप्रदर्शनादिविरोधात् ।
तादृशसम्बन्धेन— प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा । वक्तव्यम्— अभावविशेषणतयाऽभावपूर्वप्रतीकेन विवक्षणीयम् । गगनाद्यभावद्वारैवेति । तत्प्रतियोगिनः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वाप्रसिद्धेरपि वृत्तिमति प्रसिद्ध्या

[टी] भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वविशिष्टगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु न मनोगुणादिवृत्ति, संयोगसामान्यञ्च न यत्किञ्चिद्द्रव्यावृत्तीति वाच्यम्,—

प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वोपादानस्य पूर्वोक्तस्थल एव व्यावृत्तिं स्मारयति । भूतत्वे ति । यद्यपि पूर्वं विशिष्टसाध्यकेऽतिव्याप्ति प्रदर्शनोत्तरं विशिष्टस्यातिरिक्ततापक्षे तदसङ्गतेरस्वरसादुभयसाध्यकाति व्याप्तिर्दर्शिता, तथापि द्वन्द्वे अल्पाक्षरस्य पूर्वनिपातनियमादुभयत्वविशिष्टान्तस्य प्रागभिधानम् । अत्र पूर्वस्थले द्वित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वोपगमे ऽतिव्याप्तिर्न सम्भवतीत्यस्वरसेनैव द्वितीयस्थलाति व्याप्त्यवतारणं पूर्वाभिप्रायविरोधादनुपादेयम् । न मनोगुणादिवृत्ती ति । एकविशेषावच्छिन्ने तद्वृत्तित्वसत्त्वेऽपि तद्वृत्तितानवच्छेदकविशेषान्तरावच्छिन्ने तत्र तद्वृत्तित्वाभावोऽक्षत एव, एकरूपावच्छिन्न एव तत्तदभावयोर्विरोधेनावृत्तेरित्यभिमानः । नचैव विशिष्टान्तानुपादानेऽपि सत्तादौ विशिष्टसत्तात्वादिना गुणाद्यवृत्तित्वसत्त्वेन विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकतया ऽतिव्याप्त्यप्रसक्तेर्न विशिष्टान्तव्यावृत्तिसम्भव इति वाच्यम्, प्रतियोगिनि किञ्चिद्रूपावच्छिन्ने हेत्वधिकरण यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वाभावस्य लक्षणघटकत्वे सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावपि सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वापत्त्याऽव्याप्त्यापत्तेः हेत्वधिकरणावृत्तित्वस्य तद्वृत्तिभिन्नत्वरूपस्यैव निवेशनीयतया विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहेणाति व्याप्तिवारणासम्भवादनुपपत्तिसङ्गते । सामान्यपदप्रयोजनमाह — संयोगसामान्यञ्चे ति । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगियत्किञ्चित्संयोगव्यक्तेर्हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्घटादिव्यक्त्यवृत्ति -

[दी] विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् ,

स्वसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिसामान्ये तदसत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणाघटक तया नाव्याप्तिरित्यर्थः । विशेष्यवृत्तेर्विशिष्टानुयोगिकाभावोऽप्रामाणिक इत्याशयेन दूषयति विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वा दिति । तथाचो भयत्वादिविशिष्टस्य मूर्तत्वादेः शुद्धमूर्तत्वानतिरिक्ततया मूर्तत्वादिवृत्तेर्मनो वृत्तित्वादेरभावस्य उभयत्वादिविशिष्टेऽपि तन्निष्ठत्वसम्भवाद्भूतत्वमूर्तत्वोभय थान् मूर्तत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्विशिष्टान्तोपादानेऽपि दुर्वारैवेति भावः । नच भूतत्वमूर्तत्वोभय न मनसि गुणान्यत्वविशिष्टसत्ता न गुणे इत्यादि सर्वानुभवसिद्धप्रतीतिबलाद्विशिष्टसत्ताद्यवच्छिन्ने मनोगुणादिवृत्ति त्वाभावसिद्धेरावश्यकत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् , तादृशप्रतीत्या मनो गुणाद्यधिकरणकत्वविशिष्टसत्त्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैवावगाहनात् , ज्ञानी न किञ्चित्समवैतीति निश्चयदशायां ज्ञानी न भूतत्वमूर्तत्वोभय नवा विशिष्टसत्ता इति प्रतीतिवत् मनसि गुणे न किञ्चित्समवैतीति भ्रम दशायामपि तादृशप्रतीतेरानुभविकतया मनो गुणादिसमवेतत्वाभावस्य तद्विषयत्वासम्भवेन मनोगुणाद्यधिकरणकाभावस्य तद्विषयताया आव श्यकत्वात् , तादृशप्रमाणाप्रमाणसाधारणतदाकारप्रतीतेरपि तस्यैव विषय त्वौचित्यात् , अन्यथा कल्पनागौरवापत्तेः , भूतत्वमूर्तत्वोभय न मनोवृत्ति गुणान्यत्वविशिष्टसत्ता न गुणवृत्तिरित्यादिप्रतीत्या च तादृशोभय विशिष्ट सत्तात्वादौ मनोगुणादिवृत्तितानवच्छेदकत्वस्य च तादृशवृत्तित्वे तादृशो भयत्वविशिष्टत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावस्य वाऽवगाहनेन , तत्र तादृशाभावस्य दलसत्त्वात् । नच वा निरुक्ताधिकरणवृत्तितानवच्छेदकत्वमप्रतियोगिता वच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयम् , उभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव च्छेदकोभय यादृशमनोगुणादिवृत्तितानवच्छेदकत्वं तादृशाभावसत्त्वेनाति

[दी] समवायेन जातेस्साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः, जातिमन्निष्ठताद्दशाभावप्रतियोगितया जातित्वेनानवच्छेदात्, जातिशून्ये च ताद्दशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । संयोगादिमान् द्रव्यगुणकर्मत्वादौ चातिव्याप्तिः, अद्रव्ये हेतुमति ताद्दशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः,

[दी] द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः' नैवम्,—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात् ।

तथाच यत्किञ्चिद्व्यक्तीयत्वेन न सामान्यानुपादानसम्भव इति भावः । द्रव्य इति । तथाच द्रव्यमपि यत्किञ्चिद्व्यक्तिपदेनोपादाय तादृशाभावस्य न तथात्व सम्बन्धोपादानमिति भावः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये उभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति योजना । तथाच स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वमभावे स्वप्रतियोगितावच्छेदके यत्र तदवच्छेदकत्वं प्रसिद्धं तादृशाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्व प्रतियोगितया वा विशेषणं देयमिति भावः । जगत्संयोगे द्रव्यादिप्रतियोगिकत्व गुणत्वनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गततत्तद्धूमाधिकरणानुयोगिकवह्निसंयोगे वह्निप्रतियोगिकत्वतत्तदधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावासत्त्वात् वह्न्यभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि घटाद्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयः ; घटवान् महाकालत्वादित्यादौ पुनरत्वगगनादेरभाव एव लक्षणघटकः, कालिकसम्बन्धसामान्ये तत्प्रतियोगिकत्वाभावेनैवोभयाभावसौलभ्यात्, हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वाभावनिवेशे जातिमान् गगनादित्यादौ उक्तातिव्याप्तिवारणमशक्यम्, सामान्यानुयोगिकसमवायाप्रसिद्ध्या आत्माश्रयानुयोगिकसमवाये च जात्यादिप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन न निरुक्ताभाववच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वधिकरणत्वानुपपत्तेः ; एवं निरुक्तप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्याभावनिवेशे घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिवारणमशक्यम् ।

[दी] धूमसंयोगे वह्न्यधिकरणायोगोळकानुयोगिकत्वस्य चैत्रान्यत्व विशिष्टैतद्दण्डसंयोगे एतद्दण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वस्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये च जात्यधिकरणगुणानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्गः ।

गगनत्वविशिष्टप्रतियोगिककालिकसम्बन्धाप्रसिद्धेर्गगनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुपपत्तेरित्युभयाभावानुसरणम् । यत्किञ्चित्पदप्रयोजनमाह— **धूमसंयोग इति । अयोगोळकानुयोगिकत्वस्ये ति । विरहान्नातिप्रसङ्ग** इत्यग्रेतनेन सम्बन्धः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतधूमसंयोगे धूमप्रतियोगिकत्ववह्निमदनुयोगिकत्वयोरुभयोरेव सत्त्वेन तत्सामान्योभयाभावस्य दुर्घटत्वात् यत्किञ्चित्पदानुपादाने धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिस्स्यात् , हेत्वधिकरणस्य हेतुमत्त्वेन न निवेशः , किन्तु तद्व्यक्तित्वेन यत्किञ्चिदेकहेतुमद्व्यक्तेर्निवेश इत्येतल्लाभार्थं तदुपादाने पुनर्हेत्वधिकरणायोगोळकानुयोगिकत्वस्य धूमसंयोगेऽभावादन्यसंयोगे च धूमप्रतियोगिकत्वस्याभावात् संयोगसामान्यस्यैवोभयाभाववत्त्वात् धूमत्वावच्छिन्नाभावोऽपि लक्षणघटक इति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टार्थकविशेषणपदप्रयोजनं संयोगेन चैत्रान्यत्वविशिष्टे तद्दण्डत्वेन चैत्रनिष्ठदण्डसाध्यके एतद्दण्डहेतौ समवायेन विशिष्टसत्तासाध्यके जात्यादिरूपहेतौ चातिव्याप्तिवारणरूपं दर्शयति— **चैत्रान्यत्वे** ति । निरुक्तपदानुपादाने संयोगसामान्यान्तर्गतचैत्रनिष्ठतद्दण्डसंयोगे हेत्वधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वविशिष्टतद्दण्डाभावप्रतियोगितद्दण्डप्रतियोगिकत्वयोः समवायसामान्यान्तर्गतगुणानुयोगिकसत्तासमवाये च हेत्वधिकरणगुणानुयोगिकत्वविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताप्रतियोगिकत्वयोर्द्वयोरेव सत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकता न स्यादिति

प्रसक्तातिप्रसक्तेस्तदनुपादानावकाशः, चैत्रे गुणादौ च संयोगेन सम-
वायेन च विशिष्टदण्डविशिष्टसत्तावैशिष्ट्यप्रत्ययात् तदनुयोगिकसंयोग-
समवाययोर्विशिष्टदण्डविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वानभ्युपगमेन अ-
न्यानुयोगिकयोश्च तयोश्चैत्रगुणाद्यनुयोगिकत्वाभावेनोभयाभावस्याक्षततया
विशिष्टसाध्याभावस्यापि लक्षणघटकत्वादित्यर्थः । अथात्र संयोगेन
घटादौ साध्ये घटत्वादावतिव्याप्तिः, संयोगसामान्यान्तर्गतघटपटादि
संयोगे घटाद्यनुयोगिकत्वपटादिप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन पटादिविशिष्टघटा
द्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात्; न च यस्मिन् संयोगे स्वविशिष्ट
बुद्ध्यनुदयात्तत्र घटादिविशिष्टबुद्धिमात्रनियामके पटसंयोगे पटप्रति
योगिकत्वमात्रं घटेऽन्यविशिष्टधीमात्रनियामकसंयोगे च तदनुयोगिकत्व
मात्रमिति घटानुयोगिकत्वपटप्रतियोगिकत्वोभयं न कुत्रापि संयोगेऽस्ति,
नहि समवायेन संयोगाधिकरणस्यैव संयोगानुयोगित्वम्, तथासति
तत्सम्बन्धानुयोगिताया एव तद्विशिष्टबुद्धिविषयताप्रयोजकत्वेन स्वस्मि
न्नपि स्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, किन्तु सम्बन्धान्तरमेवेति वाच्यम्,—
येन सम्बन्धेन घटेऽन्यविशिष्टधीस्तेनापि सम्बन्धेनान्यत्र पटादिर्घट
विशिष्टबुद्धिजननादेकत्रैव संयोगे घटानुयोगिकत्वपटप्रतियोगिकत्वयो
रावश्यकत्वात्, यस्मिन् सम्बन्धे यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टे यदनुयो
गिकत्वं तत्सम्बन्धेन तस्यैव तद्विशिष्टमिति स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टे
च संयोगे स्वानुयोगिकत्वानुपगमेन स्वस्मिन् तेन स्वविशिष्टत्वापत्त्य
भावादिति चेत्,—संयोगेनाधिकरणादौ आधेयस्यैव विशिष्टबुद्धि
र्जन्यते न त्वाधेयादौ आधारस्य, आधाराधेयभावानापन्नयोर्द्वय
नियामकसंयोगिनोश्च संयोगेन विशिष्टबुद्धेरप्रामाणिकत्वात्, आधेयता-
नुपाधिनिष्ठानुभूतले घट इत्यादिप्रत्यये [illegible] भूतलादेः प्रका-
रेऽपि आधेयताया एव भानोऽभ्युपगम्यते, ननु संयोगस्य, एवं नि-
यत्यनियामकत्वे गगनादिसंयोगस्य तत्सम्बन्धानुपपत्तिरि [illegible]

मकस्त्वैव तथात्वादितिचेत् ? का क्षति, एवञ्च येन संयोगेनान्यत्र घटविशिष्टबुद्धिर्जन्यते घटस्य तत्संयोगाश्रयानाधारत्वेन घटे न तेनान्य विशिष्टबुद्धिर्जन्यत इति संयोगमात्र एव तत्प्रतियोगिकत्वतदनुयोगिक त्वोभयाभावव्याक्षतत्वात् ।

अथ यद्घटस्य अयोवन्मितपटे येन संयोगेन घटविशिष्टबुद्धिर्जनिता तेनैव च संयोगेन पटेन सम परिवृत्य स्थापिते तद्घटे पट विशिष्टबुद्धिरपि जन्यते, तत्संयोगे घटानुयोगिकत्वघटप्रतियोगिकत्वोभयो रावश्यकतया संयोगेन घटसाध्यके तद्घटनत्पटान्यतरत्वादावतिव्याप्ति र्दुर्वारैवेति चेत् ? एवं सति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठ- त्वोभयाभाव एव विवक्षणीय । स्वमिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयेन स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य स्वनिष्ठानुयोगितायामसत्त्वात्, संयोगानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितत्वतद्घटनिष्ठ त्वोभयाभावोऽक्षत एव । एवञ्च यदत्र कल्प समवायैक्यमतेऽति व्याप्तिमुद्भावयिष्यति, तदभावमताभिप्रायेणेति ध्येयम् ।

अथ द्रव्यत्वादिकं प्रति पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादेर्व्यापकत्वापत्ति, हेतुमत एकैकद्रव्यस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वाद्यनधिकरणत्वेऽपि द्वित्वादि पर्याप्तौ हेत्वधिकरणतद्व्यक्त्यनुयोगिक पर्याप्तिसत्त्वादिति द्रव्यत्वादिना पर्याप्तिसम्बन्धेन गगनादौ द्वित्वाद्यनुमानापत्ति, नचेष्टापत्ति, एकमात्र विशेष्यकपर्याप्तिसंसर्गकव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रकारकबुद्धेर्भ्रमतया सलिङ्गकपरा मर्शात् तथानुमित्यनुपपत्तेरित्यस्य भवान्, नचैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वा दिपर्याप्तेरेकस्मिन्नसत्त्वेऽप्युभयवृत्तिधर्मावच्छेदेन तत्पर्याप्तिसत्त्वात् तेन सम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वस्यप्रमात्व दुर्वारमिति वाच्यम्, तथा- पूर्वमपक्षिणस्यापि कथमिर्वचनमसम्भवादित्येव, — उद्देश्यतावच्छेदक

नतिरिक्तवृत्तित्वाविशेषितपर्याप्तेः क्वचिदपि सम्बन्धत्वानभ्युपगमेन तादृशपर्याप्तिसंसर्गकानुमितेरापादनासम्भवात्, गगनत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वविशेषितपर्याप्तेर्द्वित्वादिप्रतियोगिकत्वाभावेन द्वित्वादिनिष्ठव्यापकत्वाघटकतया तादृशसम्बन्धेनापि तदनुमानापत्त्यनवकाशात् । यत्तु हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वस्थले हेतुमत्त्वपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिकत्वं निवेश्यम्, द्वित्वादिपर्याप्तौ च द्रव्यत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकैकमात्रधर्मावच्छिन्नानुयोगिकत्वविरहात् न तेन सम्बन्धेन द्वित्वादेर्द्रव्यत्वादिरूपमत्येकपर्याप्तधर्मव्यापकतापत्तिः, हेतुमद्वृत्तियत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिकत्वनिवेशे इमे वह्न्यादिद्वित्वादित्यादौ पर्याप्तिसम्बन्धेन हेतुसाध्याभावेऽव्याप्तिः । हेतुमत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य वह्न्यादिपर्याप्तावसत्त्वेन तादृशसाध्याभावे निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य दुर्वारत्वात्, अतो हेतुपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मनिवेश इति । तन्न मनोरमम्, एतादृशरीत्या उक्तकल्पपरिष्कारेऽपि प्रतियोगिमद्भेदे हेतुपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिकत्वस्याप्रिमकल्पे विवक्षणे आकाश आकाशघटोभयत्वादित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, आकाशत्वावच्छिन्नभेदस्य दर्शितहेतुपर्याप्त्यवच्छेदकतदुभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नेऽसत्त्वात्, प्रतियोगिवृत्तिधर्मस्य भेदाधिकरणतानवच्छेदकत्वात् । न च व्यासज्यवृत्तिधर्मसाध्यके ईदृशरीतिरुपादेया नान्यत्रेति वाच्यम्, आकाशत्वादेराकाशघटादौ व्यासज्यवृत्तित्वभ्रमदशायां तदवच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकहेत्वधिकरणवृत्तित्वग्रहेऽपि आकाशघटोभयत्वादिहेतुना आकाशत्वाद्यनुमित्युत्पत्त्या तन्निर्वाहाय तत्रापि साधनपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकप्रतियोगिमद्भेदघटितव्याप्तिज्ञानहेतुताया वाच्यतया तत्राप्यनुमित्यौपयिकव्याप्त्यप्रसिद्ध्यापत्तेः, तस्माद्द्वित्वादिसंघकद्रव्यत्वाकाशत्वादिकं सद्धेतुरेव । इमे वह्नयस्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय पर्याप्त्यतिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणतावच्छिन्नस्य भेद एव हेतुमति

द्विषयितासम्बन्धसामान्ये हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वघटितोभयाभावस्य दुर्घट त्वादित्यालोच्य कल्पान्तरमाह— स्वरूपसम्बन्धेनेत्यादिना ।

अत्र केचित् - साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगि प्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसाध्यप्रतियोगिकत्वै- तत्त्रितयावच्छिन्नाभावस्य विवक्षणात् विषयितासम्बन्धेन घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावव्याप्तिः, घटाद्यभावस्यैव तेन सम्बन्धेन प्रतियोगि व्यधिकरणत्वात्, घटपटादिप्रतियोगिकत्वेन विषयितासम्बन्धसामान्ये तादृशत्रितयावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् । नचैतादृशत्रितयावच्छिन्नाभाव निवेशे स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तित्वेऽपि न घटादिसाध्यककालत्वादि हेतावव्याप्तिः, प्रतियोगिभेदेन कालिकसम्बन्धस्यापि विभिन्नतया गगना द्यभावस्यैव तादृशप्रतियोगिव्यधिकरणत्वादिति वाच्यम्, कालिकसम्ब न्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यकस्थलेऽव्याप्तेः, तत्र सर्वस्यैव साध्यतया कालिक सम्बन्धसामान्य एव साध्यप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन उपदर्शितत्रितयावच्छिन्ना भावस्यासत्त्वात्, प्रमेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तिताभ्युपगमेऽपि तस्याव्याप्य वृत्तित्वभ्रमदशायामनुमित्सुत्सर्थं तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघटितव्याप्त्यु पपादनस्यावश्यकत्वात्; एतत्क्षणान्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टप्रमेयसामान्यसाध्यक

गगनादेः कालिकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वेऽपि ईश्वरज्ञानपक्षके विषय तया घटादौ साध्ये नित्यज्ञानत्वादिहेतावपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावा प्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्दुर्वारैव, हेतुमति भगवज्ज्ञाने विषयतासम्बन्धेन वस्तु मात्रस्यैव सम्बन्धित्वात्, तथापि वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकता नभ्युपगन्तॄणां तत्र तादृशाभावाप्रसिद्धेरदोषतया कालिकसम्बन्धेन गग नादेर्वृत्तिमनभ्युपगम्य तेन सम्बन्धेन घटादिसाध्यकमहाकालत्वादिहेतावव्याप्ति रेव कल्पान्तरबीजतयोपदर्शिता । पाठान्तरम्—

सम्बन्धेन घटादिसाध्यके ईश्वरीयज्ञानमात्रवृत्तिहेतावव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् , एतेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तोभयाभावस्य विवक्षणान्न घटवान्नित्यज्ञानत्वादित्यादावव्याप्ति , तत्र घटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वाभावेन घटाभावस्यैव प्रतियोग्यव्यधिकरणत्वात्, स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तित्वे तु घटवान्महाकालत्वादित्यादौ उक्तक्रमेण पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकतया घटाद्यभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणतया ऽव्याप्ति , अत कल्पान्तरानुसरणमित्यपि परास्तम् , उक्तस्थले साध्यनिरूपितविषयितासम्बन्धसामान्यान्तर्गतप्रमेयत्व विशिष्टघटनिरूपितविषयितायां घटत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावेन शुद्ध घटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितायाञ्च हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वाभावेन साध्य निरूपितविषयितासामान्ये उभयाभावस्य सत्त्वादव्याप्ते ।

तस्मात्प्राचीनमते वृत्त्यनियामकविषयितादिसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्यु पगमादुक्तस्थले ऽव्याप्त्यसम्भवात्कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे घट वान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्ति , अत कल्पान्तरमनुसरति– स्वरूप सम्बन्धेनेत्यादिना ।

केचित्तु पूर्वकल्पे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य साध्यता वच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वहेतुमन्निष्ठाभावानुयोगिकत्वैतदुभयत्वावच्छि न्नाभावविवक्षणे घटवान्नित्यज्ञानत्वादित्यादौ नाव्याप्तिसम्भव , घटत्वादि विशिष्टनिरूपिताया ईश्वरज्ञानानुयोगिकविषयिताया साध्यतावच्छेदकघट त्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविरहात् उपदर्शितद्वित्वावच्छिन्नाभावत्वेन घट त्वावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् , नच उक्तद्वित्वावच्छिन्ना भावविवक्षणे महाकाले घटवान्महाकालत्वादित्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्ना भावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवेनाव्याप्त्यप्रसक्त्या कल्पान्तरानुसरणा सङ्गतिरिति वाच्यम्, तथापि महाकाल प्रमेयवान् महाकालपरिमाणादित्यादौ प्रमेयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिककालिकसम्बन्धस्य घटत्वा द्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकसम्बन्धानतिरिक्ततया घटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नाभावे

तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य दुर्घटत्वात् , नहि रूपभेदेन एकैकवस्तुन एव कालिकसम्बन्धभेदः प्रामाणिकः, इदानीं प्रमेयम् इदानीं घट इत्यादिप्रतीत्योरेकसम्बन्धावगाहित्वे बाधकाभावात् , तथाच यत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तत्र मेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं महाकालानुयोगिकत्वञ्चेति न नित्यावच्छिन्नाभावः, घटत्वावच्छिन्नविषयितातोऽन्यैव च प्रमेयत्वावच्छिन्नविषयिता, तयोर्वैलक्षण्यमन्तरेण घट इत्यादिज्ञानानां प्रमेय इत्यादिज्ञानवैलक्षण्यानिर्वाहात्, अत प्रमेयमज्ञानत्वादित्यादौ घटत्वावच्छिन्नाभावस्य नित्यावच्छिन्नाभावघटितोक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिर्वाह , नच प्रमेयसाध्यकस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यकतया तत्स्थले व्याप्तौ प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशात् महाकालः प्रमेयवान् महाकालपरिमाणादित्यादौ लोकप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तचमत्कारः, अतएवोक्तव्याप्यवृत्तिकिमपि व्यापक न स्यादिति, तथाच कालिकविशेषणतया घटत्वावच्छिन्नसाध्यके दोषवारकरूपान्तरानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम्, व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमदशायामनुमितिनिर्वाहाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयकव्याप्तिहेतुताया स्वीकरणीयतया तत्रापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् , अन्यथा प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिज्ञानस्य

[दी] निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् ।

नच स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य त्रित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया विलक्षणात् प्रमेयघटत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताया घटत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिनानवच्छिन्नत्वात् तादृशविषयिताया उक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावोऽक्षत एवेति वाच्यम् ;— एवंसति ईश्वरज्ञानस्य प्रमेयत्वादिसहितघटत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितामादायैव तस्य सर्वनिर्वाहे शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया तज्ज्ञाने ऽप्रामाणिकतया शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतौ शुद्धघटत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यसत्त्वेनाव्याप्तेः, ईश्वरज्ञानानुयोगिकविषयितासामान्ये शुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण त्रित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात् । अस्तु वा ईश्वरज्ञानेपि शुद्धघटत्वावच्छिन्नविषयिता , तथापि घटत्वावच्छिन्नसाध्यके प्रमेयत्वसहितघटत्वेनैव यज्ज्ञानं तद्घटं विषयीकुरुते तादृशज्ञानमात्रवृत्तिहेतुकस्थलेऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, तद्घटविषयकेपि ज्ञाने तद्घटानधिकरणकालावच्छेदेन तद्घटाभावस्य सत्त्वात् तादृशाभावस्य च शुद्धघटत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तज्ज्ञानानुयोगिकविषयितायां नास्तीति तत्रोक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्।स्वरूपसम्बन्धेन—कालिकविशेषणतासम्बन्धेन।

निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणे ति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणेत्यर्थः । एवञ्च स्वावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगितासामान्यको यो धर्मः तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमित्यौपयिक

व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ समवायादिना घटा
द्यभावीयप्रतियोगितैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकर
ण्यानिरूपिका प्रसिद्धा, तादृशप्रतियोगितासामान्ये कालिकसम्बन्धावच्छि
न्नत्वाभावादेव निरुक्तोभयाभाववत्त्वमक्षतमिति लक्षणसमन्वय । धूमवान्
वह्नेरित्यादौ संयोगादिना घटाद्यभावप्रतियोगितायां समवायादिना धूमा
द्यभावप्रतियोगितायां च धूमत्वावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि
न्नत्वोभयाभावसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना
भावप्रतियोगितायां अपि निरुक्तप्रतियोगितासामान्यान्तर्गतत्वेन तत्रोभया
भावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । धूमादिसमानाधिकरणस्य समवायादिना घट्या
द्यभावस्य संयोगादिना घटाद्यभावस्य च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छे
दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वतादृशधर्मावच्छिन्नत्वयोरेकैकस्याभावेन द्वित्वा
वच्छिन्नाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वय ।

[दी] समवायसम्बन्धेन प्रमेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वात्प्रमेयत्वादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । अत एव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वगुणानुयोगिकत्वोभयवत्त्वेऽपि

मिति भ्रमदशायामपि अनुमितेरनुत्पत्तिकतया तदानीञ्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तादृशाभावप्रतियोगित्वज्ञानासम्भवात्तादृशविशेषितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वाभावज्ञानस्यानुमितिहेतुता न सम्भवतीत्युभयाभावानुसरणम् । यत्तु तन्न, अभावज्ञानज्ञानत्वान्यतमवान्योगित्वादित्यादौ यत्र व्याप्तिर्गृह्यते, तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । एवं निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये निरुक्तधर्मावच्छिन्नत्वाभावनिवेशे फलाभावो घटवानित्यादावव्याप्तेरपरिहारो बोध्य इति ।

प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नत्वमप्यप्रसिद्धमिति शङ्कां परिहरति— समवाये ति । यद्यपि विषयतादावपि तदवच्छिन्नत्वप्रसिद्धिसम्भवः, तथापि विषयतादिनिष्ठतत्प्रकारकत्वादिरूपतदवच्छेदकताया प्रतियोगितानिष्ठाया अस्वरूपानतिरिक्तत्वरूपधर्मनिरूपितविलक्षणावच्छेदकतायाश्च एकजातीयत्वस्याप्रामाणिकत्वेनातिप्रसक्तिभयेन प्रतियोगितायां तादृशावच्छिन्नत्वं वस्त्वेव लक्षणे निवेश्यं कार्यं इत्यभिप्रायेण तादृशावच्छिन्नत्वस्यैव प्रसिद्धिर्दर्शिता । अन्यदत्यन्तसुगमम् ।

पूर्वकल्पे दोषान्तरमपि दर्शयति— अत एवे ति । पूर्वकल्पं परित्यज्य एतत्कल्पावलम्बनादेवेत्यर्थः । समवायस्योभयवत्त्वे हेतु- [illegible] एकत्वेने ति । उभयवत्त्वेऽपीत्यनेन [illegible]

[दी] द्रव्यं जातेरित्यादौ वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि च नातिव्याप्तिरिति वदन्ति ।

उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भवस्सूचित । द्रव्यं जातेरित्यादाविति नातिव्याप्तिरित्यभिमतान्वय । यद्यपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगिनिरूपिततादृशसम्बन्धानुयोगित्वम्, अपि च तन्निवेशे तादात्म्येन साध्यताया व्यभिचारिण्यतिव्याप्ते, तथाच स्वत्वाद्यैक्यपक्षे गुणादेरपि द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायानुयोगिता निष्प्रत्यूहैवेत्येतत्कल्पेऽपि समवायेन द्रव्यत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाह, तथापि स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादृशसम्बन्धनिरूपितविलक्षणानुयोगिताया एव निवेशनीयतया गुणादिनिष्ठसमवायानुयोगितायाश्च द्रव्यत्वीयत्वविशिष्टानिरूपितत्वेन न दोष । वस्तुत प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यवच्छिन्नभेदो हेतुमद्विशेषणम्, एवञ्च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धानुयोगिन्येव भेदाभ्युपगमात् समवायैक्यमतेऽपि समवायेन द्रव्यत्वावच्छिन्नभेदस्य गुणादावसत्त्वात्, द्रव्यत्वाभावस्य गुणादौ समवायेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यमव्याहतमेवेति । इदमत्रावधेयम्,

इदं त्ववधेयम्, स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन यत्र लौहित्यादेः
साध्यता तत्र सद्धेतावेतत्स्फाटिकत्वादावुभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्य
निवेशपक्षे स्फटिकाद्यनुयोगिकजपादिसंयोगे लौहित्यादिनिरूपितपरम्परासम्ब-
न्धघटके साक्षाल्लौहित्यप्रतियोगिकत्वाभावेन हेतुमन्निष्ठसाध्याभावे प्रतियोगि
वैयधिकरण्यं दुर्वारम्, साक्षात्परम्परासम्बन्धघटकसाधारणं तत्प्रतियोगिप्रति
योगिकत्वं चानुगतं दुर्वचम्, तादृशस्य तस्य निवेशे संयोगोक्तया
अनुयोगिकवह्निसंयोगादेरपि धूमादेः परम्परासम्बन्धघटकत्वसम्भवेन धूमादि
प्रतियोगिकतया तन्निष्ठधूमाद्यभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपपत्तेः, न च
तादृशसंयोगे संयोगत्वपुरस्कारेण साक्षाल्लौहित्यप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकस्वसमवायिसंयोगत्वपुरस्कारेण तत्प्रति
योगिकत्वं स्वीक्रियत इति वाच्यम्, मानाभावात्, समवायस्य तत्प्रति
योगित्वेन तद्घटितपरम्परायाः सम्बन्धतोपपत्तेः, किञ्चिद्रूपेणापि संयो-
गादेर्लौहित्यप्रतियोगिकत्वे संयोगादिना किञ्चित्समवायिनिरूपितत्व
विशिष्टसंयोगादिना वा साक्षात्सम्बन्धात्मकेन स्फटिकादौ लौहित्यादि
बुद्धेर्भ्रमत्वानुपपत्तेश्च, यादृशसम्बन्धे यत्प्रकारप्रतियोगिकत्वम् तद्विशे-
ष्यानुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशसम्बन्धेन तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानस्य
भ्रमत्वस्यैव प्रमात्वात्, स्वसमवायिसंयोगे चोभयसत्त्वेनोभयाभावासत्त्वात्;
न च सम्बन्धभेदेन व्यापकताभेदात् स्वसमवायिसंयोगत्वघटितपरम्परासम्बन्धेन
यत्र साध्यता तत्र परम्पराघटकविशेष्यांशे स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्व
मुपेत्य स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकपरम्पराघटकविशेषणसमवायादिप्रतियोगि
कत्वस्यैवाभावो निवेशनीय, परम्परामिन्द्धावपि ईदृशरीत्योपपत्तिरिति नानु
पपत्तिरिति वाच्यम्;— यत्र कालिकसम्बन्धेन टिकसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
घटादिकं साध्यं महाकालवृत्ति चान्द्रिक हेतुः तत्र कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृ
त्तित्वपक्षे प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्; गगनादिनिरूपितस्य
तादृशसामानाधिकरण्यरूपपरम्परासम्बन्धघटकविशेषणस्य कालिकसम्बन्धस्या

प्रसिद्धेः, विशेषणीभूतसम्बन्धं विशिष्यानिवेश्य निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिक-
सम्बन्धत्वेन सम्बन्धं निवेश्य तद्व्यक्तिप्रतियोगिकत्वनिवेशे कालिकविशेषणतावत्सम-
वेतत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन द्रव्यत्वादिसाध्यके द्रव्यवृत्तित्वादिहेतावतिव्याप्तिः,
तत्र साध्यतावच्छेदकपरम्परासम्बन्धघटकविशेष्यीभूतसमवेतत्वांशे व्यभिचार-
निरूपकाधिकरणशब्दज्ञानाद्यनुयोगिकत्वद्रव्यत्वप्रतियोगिकसम्बन्धत्वावच्छि-
न्नद्रव्यत्वसमवायत्वप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन द्रव्यत्वाभावासङ्ग्रहात्। हेत्वधि-
करणानुयोगिकविशेष्यीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वनिरुक्तप्रतियोगिप्रति-
योगिकत्वोभयाभावस्य परम्परासम्बन्धघटकविशेषणांशे निवेशे स्वसमवायि-
समवेतत्वसम्बन्धेन जातिसाध्यकप्रमेयत्वादिहेतावतिव्याप्तिः तत्र तादृशसम्ब-
न्धघटकविशेषणांशे तादृशसम्बन्धेन साध्याधिकरणहेत्वधिकरणव्यक्त्यनु-
योगिकविशेष्यीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वघटितोभयसत्त्वात्, व्यभि-
चारनिरूपकीभूतहेत्वधिकरणानुयोगिकविशेष्यीभूतसम्बन्धाप्रसिद्धेः साध्या-
भावस्य लक्षणाघटकत्वेनाभावान्तरस्यैव लक्षणघटकत्वात्, नच पर-
म्परासम्बन्धघटकविशेष्यांशे हेत्वधिकरणानुयोगिकपरम्परासम्बन्धघटक-
विशेषणीभूतसम्बन्धत्वनिरूपितत्वनिरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धत्वनिरू-
पितत्वानां त्रयाणामभावनिवेशणाञ्च दोष गगनादिनिरूपितका-
लिकसम्बन्धाप्रसिद्धावपि तन्निरूपिततादात्म्यविषयतादिसम्बन्धत्वनिरूपि-
तत्वप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नाभावसौलभ्यादिति वाच्यम् — कालिक-
स्वरूपोभयसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन जन्यज्ञानादि सा-
ध्यके व्यभिचारिणि कालवृत्तित्वादावतिव्याप्त्यापत्तेः, व्यभिचारनिरू-
पकाधिकरणमहाकालादिनिष्ठायामुक्तसम्बन्धघटकाधेयतायां कालिकसम्ब-
न्धनिरूपितमहाकालीयविषयतासम्बन्धावच्छिन्ननिरूपितत्वोभयसत्त्वेनाधेयतासा-
मान्ये तादृशत्रितयावच्छिन्नाभावासत्त्वेन साध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधि-
करण्यादिनिर्वाहात्। प्रतियोगितावच्छेदकोभयाभावघटितलक्षणे च नैवमनु-
पपत्तिः, हेत्वधिकरणस्फटिकादिनिष्ठस्य समवायादिना प्रतियोगित्ववि

कारणस्याभावस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया स्वसमवायि संयोगादिरूपपरम्परया अवच्छेदकत्वाभावेनोभयाभावाक्षते । नच स्वसम वायिसमवायादिसम्बन्धेन घटरूपादिसाध्यके समवायादिना घटादि हेतावव्याप्ति , तत्र किञ्चित्समवायिनिरूपितत्वविशिष्टस्वसमवायादिसम्ब न्धावच्छिन्नाया हेतुमत्कपालादिनिष्ठसाध्याभावप्रतियोगिताया समवायि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वात् , नहि तत्र दर्शित प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धयो शरीरवैलक्षण्य किमपि शक्यते वक्तुम् , स्वाशस्य सम्बन्धाप्रवेशादितराशस्याविशे षात् , इयांस्तु विशेष , दर्शिततरा यतावच्छेदकसम्बन्धस्य सम्बन्धतया भाने प्रथमसमवायविषयताप्रकारतानिरूपिता , द्वितीयसमवायविषयता विशेष्यता निरूपिता , उक्तप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य सम्बन्धतया भाने द्वितीयसमवायविषयतेव प्रकारताविशेष्यतोभयनिरूपितेति , स चानुप युक्त एवेति वाच्यम् ,— परम्परासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हि प्रतियोगिता वच्छेदकसम्बन्धता परम्पराघटकयावद्वस्तुषु विशेष्यविशेषणभावापन्नेषु पर्याप्ता, विशिष्टसत्ताया सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तु तादृशसम्बन्धता विशेष्य एव पर्याप्ता, विशेषणं तु सम्बन्धविषया अवच्छेदकतायामवच्छेदक मेव, नतु तदन्तर्भावेन सम्बन्धविषया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पर्याप्ति , ईदृशरीत्यैवाभाववैलक्षण्यनिर्वाहात् , तथाच परम्परासम्बन्धेन यत्र सा ध्यता तत्र परम्परापर्याप्तावच्छेदकताकत्वरूप साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा वच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् , उक्तस्थले चाधिकरणविशेषणीभूतसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायामेवावच्छेदकतया प्रतियोगिताया तदन्तर्भावेन पर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावादिति दिक् । *

---

* ननु प्रतियोगितावच्छेदकोभयाभावघटितलक्षणे विशिष्टसत्तादिहेतावनियाम कसम्बन्धेन साध्यताया तद्धेतावव्याप्ति , तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया

संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजना । अयम्भाव, प्रत्येकसंयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्र संयोगसम्बन्धमादाय वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकवह्न्यधिकरणानुयोगिकाभावासम्भवात् तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि संयोगेन प्रति

योगितावच्छेदकावच्छिन्नस्याधिकरणतया लक्षणघटक इत्यव्याप्तिस्स्यात्, अत स्संयोगेनोभयसाध्यकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं परित्यज्य प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव निवेशनीयम्, तथाच वह्निधूमोभयवान् वह्नेर्धूमाद्वापि वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकतया पूर्वकल्पेऽतिव्याप्तिस्स्यादिति ।

अथ साध्यतावच्छेदकादिभेदेन चेद्व्याप्तिपदार्थभेद तदैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वपरित्याग स्थलविशेषे सम्भवति, तथा च साधनभेदेनापि तुल्ययुक्त्या तद्भेदाद्धूमरूपहेतुकवह्निधूमोभयात्मकसाध्यघटितव्याप्तिपदार्थप्रसिद्धेर्निर्वाहाय तच्छरीरे प्रतियोगिताश्रयवैयधिकरण्यनिवेशनस्य वह्निहेतुकतदुभयसाध्यकस्थले कथमतिव्याप्तिप्रसञ्जकत्वमिति चेत् ? यथा संयोगसामान्ये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावनिश्चयदशायामपि धूमेन वह्निधूमोभयानुमितिर्भवतीति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयकं ज्ञानं धूमलिङ्गकतादृशोभयानुमितिजनकमङ्गीक्रियते तथा तादृशनिश्चयदशायां सत्त्ववह्निमत्तामेव धूमवत्त्वमिति भ्रान्तानां वह्निहेतुकतदुभयानुमितिरप्यनुभवसिद्धेति तत्रापि प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयज्ञानमेवानुमितिजनकं वाच्यम्, तथाच तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिजनकज्ञानस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यव्याप्त्यर्थं, एवं यथा वह्निधूमोभयत्वेनोभयं धूमव्यापकमिति वाक्याद्यथोक्तनिश्चयदशायां शाब्दबोधो जायते तथा वह्निधूमोभयत्वेनोभयं वह्निव्यापकमिति अनाप्तोक्तवाक्यादपि योग्यताभ्रमाच्छाब्दबोध सर्वजनानुभवसिद्ध इति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव तत्र शाब्दबोधविषय स्वीकरणीय, तथाच तद्विषयकधियः प्रमात्वेन तादृशवाक्यस्य प्रमाणतापत्तिरित्यपीति । वह्नेरित्यत्र धूमादिति । नातिव्याप्तिरित्यनन्तर अव्याप्तिश्चेति पाठं केचित्कल्पयन्ति, यथासम्भवं च स्थलद्वयेऽतिव्याप्त्यव्याप्ती योजयन्ति ।

इत्यत्रावधेयम् , घटद्वयवद्भूतलमित्यादौ द्वित्वोपलक्षितघटादि वैशिष्ट्यं तद्विशिष्टवैशिष्ट्यं वा भासते ? आद्ये एकघटादिमत्यपि तत्प्रसङ्ग, नच द्वित्वोपलक्षिता यापि व्यक्तिद्वयस्यैव वैशिष्ट्यद्वयं तत्र भासत इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एकस्मिन्नपि धर्मिणि भेद क्रमेण द्वित्वभ्रमात् तत्प्रकारकप्रतीतौ उभयमात्रानियमात्, तादृशबुद्धेर्द्वित्वविशिष्टाभावज्ञानविरोधितानुपपत्तिश्च, विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्यैव विशिष्टाभावबुद्धिविरोधित्वात् द्वितीये समवायसम्बन्धेन तादृशज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वापत्ति, संयोगरूपवैशिष्ट्य द्वित्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य बाधात्, तस्मात् द्वित्वादिविशिष्टप्रतीतौ संयोगमात्रं न सम्बन्धः, अपितु द्वित्वावच्छिन्ननिरूपिता संयोगावच्छिन्नाधिकरणतैव, अधिकरणता च पदार्थान्तरं अधिकरणस्वरूपं वा, उभयथैव निरूपकभेदेपि निरूपकतावच्छेदकद्वित्वस्यैक्यात् तदैक्येन संयोगप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा द्वित्वेऽनुपपत्तिरित्युपेयम् एतच्च वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नसाध्यके संयोगावच्छिन्नाधिकरणताश्रय एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् तत्र चोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितास्त्वमप्रसिद्धमिति वाक्षिप्तव्यम्, अन्यथा द्वितीयकल्पेपि प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छिन्ननिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावगतयुगिनाभिधानात् उभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिसंयोगाप्रसिद्ध्या संयोगेनोभयत्वावच्छिन्नमात्रे व्यभिचारिणि तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेन वा तिव्याप्त्यसंभवापत्तेः ।

वस्तुत तु पर्वतो वह्निमानित्यादावपि संयोगावच्छिन्नाधिकरणतैव सम्बन्धो नतु संयोगमात्रम्, अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्यत्रेव पर्वते वह्निरित्यत्रापि संयोगमात्रस्यैव तथात्वापत्त्या अविशेषप्रसङ्गात्, तादृशप्रतीत्योर्वैशेषाय प्रथमायां संयोगो द्वितीयायां तदवच्छिन्नाधेयता संसर्ग इत्युच्यते किन्तु प्रथमायां संयोगावच्छिन्नाधिकरणता द्विती

यथा संयोग तथैवात्र विनिगमकस्य दुर्लभत्वात्, नच तादृश प्रतीत्योस्संसर्गांशेऽविलक्षणत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावभेदेन वैलक्षण्योपपत्ति सम्भव इत्युभयत्रैव संयोगमात्रस्य सम्बन्धतास्त्विति वाच्यम्,—तावता पर्वतो वह्निमान् वह्नौ पर्वत इत्यनयो पर्वते वह्नि पर्वतवान् वह्निरित्य नयोश्च प्रतीत्योर्वैलक्षण्यानिर्वाहात् । नचैव रूपवानित्यादावपि सम वायावच्छिन्नाधारतैव सम्बन्धस्स्यात्, नतु समवाय, उक्तयुक्तेरविशेषादिति वाच्यम्,— समवायातिरिक्तसमवायावच्छिन्नाधारतानभ्युपगमात् ।

अथ समवायावच्छिन्नाधारताया समवायरूपत्वे समवायावच्छिन्नाधे यताऽवश्यमतिरिक्ता स्वीकरणीया, अन्यथा रूपवान् घट घटे रूपमिति प्रतीत्यो संसर्गवैलक्षण्यानुपपत्ते, तथाच समवायावच्छिन्नाधेयता आधारता वा अतिरिक्तेत्यत्र विनिगमक दुर्लभमिति समवायाति रिक्ताधारतासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति चेन्न,— घटानुयोगिकरूपप्रतियो गिकसम्बन्धो रूपानुयोगिकघटप्रतियोगिकसम्बन्धश्च परस्पर विलक्षण एव, अन्यथा दर्शितस्थले संसर्गवैलक्षण्यानिर्वाहादिति सत्यम्, तत्र चाधारानुयोगिक सम्बन्ध एव समवाय इति परिभाषित, न त्वाधेयानुयोगिक, सत्वाधेयतैत्येव परिभाष्यते, तत्र को विनिगमकानु योग ? * एकानुयोगिकसंयोगद्वयप्रतियोगितयो प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नत्व

---

* [अधिकपाठ]— नचैव संयोगिन्यपि संयोग एवाधारतास्तु सच अनुयोगितासम्बन्धेनाधारपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति संयोगस्य द्विष्ठत्वेऽपि नाधेये तद्व्यवहार इति वाच्यम्, संयोगीयसमवायातिरिक्ताया आधेयताया पृथगनुयोगिताया स्वीकारे तस्या एव संयोगिनिरूपिताधारतात्वोपगमे नातिरिक्ताधारताया निष्प्रत्यूहत्वात्, नच तत्र संयोगप्रतियोगिकत्व कल्पनीयमिति गौरवम्, भवन्मतेऽपि संयोगे तत्समवेतत्वातिरिच्य त—

विग्रहेऽपि तदुभयत्वेनोभयत्वावच्छिन्नत्वोपगमात् संयोगेनोभयसाध्यके ऽति-
व्याप्तिरित्याहुः ।

प्रतियोगित्वानवच्छेदकवादे स्वरूपसम्बन्धरूपतया सम्ब-
न्धत्वेन तन्निवेशे सम्बन्धत्वस्य नियमघटिततया अननुगमेत्याशङ्का निर-

प्रतियोगिकत्वस्य कल्पनीयतया साम्यात्, अन्यथा भूतलादेः स्वस-
मवेतघटादिसंयोगानुयोगितया स्वाधारतापत्तेः । एतेन संयोगस्याधेय-
तापि संयोग एव प्रतियोगितासम्बन्धेन तस्याधेयपदप्रवृत्तिनिमित्ततया
नाधारे तद्व्यवहार इत्यपि निरस्तम्, आधेयनिष्ठाधारत्वाख्यपदार्थान्तर
कल्पनाया आवश्यकत्वात्, आधाराधेययोः संयोगानुयोगित्वप्रतियोगि-
त्वकल्पने विपरीतकल्पनायामपि बाधकाभावाच्चेति दिक् ।

* [अधिकपाठान्तरम् ।] नचैव संयोगिन्यपि संयोग एवाधारतास्तु,
स चानुयोगितासम्बन्धेनाधारपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति समवायवत्संयोगस्यापि
सम्बन्धत्व दुर्वारम्, स चानुयोगिन्येव धर्मस्य विशिष्टबुद्धिनियामक, अतस्सं-
योगससंर्गकस्य घटो भूतलवानित्यादिबुद्धेर्न प्रमात्वम्, भूतले घट इत्यादिबुद्धौ
च स्वविशिष्टसंयोगप्रतियोगित्वरूप धर्मसंसर्गतया भासते इति वाच्यम्,
संयोगो धर्म एव धर्मिलक्षणम्, धर्म एव तदनुयोगित्वम्, धर्मिणि तत्प्रति-
योगित्वमेवेति भूतले घट इत्यादावेव संयोगस्य सम्बन्धतया भानम्,
घटवद्भूतलमित्यादौ तु स्वनिष्ठसंयोगप्रतियोगित्व धर्मिणि धर्मसम्बन्ध
इत्यपि गुरुत्वेन विनिगमनाविरहात् । तस्मात्संयोगेन धर्मेव
धर्मित्वमेव धर्मधर्मिसम्बन्धना, तथाच संयोगावच्छिन्नभेदे सम्बन्धा-
न्तरेण धर्मधर्मिभावादेरन्यथा गुरुमते, समवेतसमवायिनोरपि धर्मधर्मि-
भाव एव विशिष्टधीविषय तत्सम्बन्धावच्छिन्नतया समवाय एव न
तदेति निरस्त । समवायस्य धर्मिमात्रनिष्ठतया तस्य धर्मिधर्मत्वसम्बन्धेन
धर्मिविशिष्टबुद्धिनियामकत्वे गौरवं बोध्यमिति दिक् ।

[दी] प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेष , न सम्बन्धत्वेन निविष्ट । सामानाधिकरण्येऽपि सम्बन्धस्संयोगत्वादिनैव निविशते । दर्शितश्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् ।

त्यति – **प्रतियोगित्वादिश्चे** ति । सम्बन्धविशेषोऽपि न सम्बन्धत्वेन लक्षणघटक अपितु प्रतियोगितात्वादिना कृत्वाखिलसम्बन्धविधया स्वरूपत एवेत्यर्थ । ननु सामानाधिकरण्य तत्सम्बन्धविशेषसम्बन्धित्व तत्तत्सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धनिवेश इत्याशङ्क्याह– **सामानाधिकरण्येपी** ति । **संयोगत्वादिनैवे** ति । साधनतावच्छेदकादिभेदेनैव सम्बन्धादिभेदेनापि व्याप्तिभेदस्येष्टत्वादिति भाव । साध्यसामानाधिकरण्यशरीरे साध्यसंयुक्तत्वादिरूपे हेतौ सम्बन्धस्य प्रकारतया तस्यैव संयोगत्वादिना निवेश , साध्यसम्बन्धस्य च धर्मिणो तत्संसर्गविधयैव लाघवेन निवेशात् तस्य स्वरूपत एव निवेश सम्भवति , ज्ञानातिरिक्तस्यापि संसर्गतया भाने स्वरूपतोऽपि तदुपगमादित्यवधेयम् । सम्बन्धत्वनिवेशेऽपि च न क्षतिरित्याह— **दर्शितश्चे** ति । नियमाघटित मिति । तत्प्रतियोगिकत्वविशेष एव तदीयसम्बन्धत्व नतु तद्विशिष्टबुद्धिनियामकत्वम् , अतीन्द्रियसम्बन्धे जनकत्वरूपनियामकत्वासम्भवात् , तत्प्रतीतिविषयत्वरूपनियामकत्वनिवेशे व्याप्तेरेतान्तर्भावप्रमेयमात्रेऽतिप्रसङ्गाच्च , नच विशेष्यतान्यतप्रकारतानिरूपितविषयतया विवक्षणीयतया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् , एवमपि संयोगादिना द्रव्यत्वादिप्रमाविषयतामादाय तस्यापि तत्सम्बन्धत्वापातात् , नच विषयतया प्रमाप्रतियोगिकत्वनिवेशान्नाति प्रसङ्ग इति वाच्यम् , प्रमात्वस्य तत्सम्बन्धानुयोगिविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपतया सम्बन्धत्वघटितत्वात् , एव तदनुयोगित्वविशेष एव तत्र सम्बन्धत्वमिति भाव । इत्थञ्च सामान्यतस्सम्बन्धघटितं साध्य

[दी] अभावत्वं च इदमिह नास्तीदमिदं न भवतीति प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणस्स्वरूपसम्बन्धविशेषः । अतो नाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः ।

रसम्बद्धत्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यं साध्यवदनुयोगिकप्रतियोगित्वप्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यवदनुयोगिकत्वरूपया, तच्च संयोगत्वादिना तदघटितात्साध्यवदनुयोगिकसंयोगप्रतियोगित्वादिरूपाद्गुरुशरीरमिति तदेव व्याप्तिघटकं वाच्यम्, अतिप्रसङ्गस्य व्यापकतया विशिष्यसम्बन्धनिवेशेनैव वारणसम्भवात् । हेतौ साध्यवदसंयुक्तत्वादिनिश्चयदशायां संयोगादिना पक्षे हेतुमत्तानिश्चयस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकताया अग्रे वक्तव्यतया तत्रानुमित्यापत्त्यनवकाशादिति सूचितम् । अभावत्वं चेदत्र भावभिन्नत्वं तदा प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेशपक्षे दैशिकविशेषणतया घटत्वाभावादिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः, तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य घटत्वादिरूपतया भावभिन्ननिरूपितप्रतियोगितायाः तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वाभावत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्याक्षतत्वादित्याशङ्कां निरस्यति— अभावत्वं चेति । इदमिह नास्ति इदमिदं न भवतीति । द्विविधप्रतीतिकथनेनाभावत्वस्य संसर्गाभावान्योन्याभावोभयसाधारण्ये प्रमाणमुपदर्शितम् । तस्यान्योन्याभावसाधारण्यविरहेऽभावान्तरप्रतियोगितासामान्ये तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहेण तेन सम्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । भावाभावसाधारण इति । भावेनापि घटे घटत्वाभावो नास्ति घटो न घटभिन्न इति प्रतीतेर्जननादिति भावः । तदवच्छिन्ने चाभावपदस्य रूढिशक्तिः परिभाषैव वा, अतो न भावोऽभाव इत्यत्र यथाव्युत्पत्त्या तद्धर्मादत्ययेऽपि न क्षतिः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति ।

अभावे तत्स्वरूपप्रतियोगितानिरूपितानुयोगित्वनामा सम्बन्धविशेष इत्यर्थः। न चाभावत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽननुगमादनुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, तदनुगमकरूपान्तराभ्युपगमात्, पदार्थान्तरत्वेपि निरूपकभेदेन सम्बन्धान्तरत्वच्छेदस्यावश्यकतया अनुगमकरूपान्तरापेक्षणात्। यत्तु प्रतियोगिनिरूपितसम्बन्धानामननुगमेपि प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्ताखण्डधर्मान्तरस्य सत्त्वात् पटो नास्ति घटो नास्तीत्याद्यनुगतप्रतीतिनिर्वाह इति ; तन्न साधीयः, घटादौ घटाभावादेः कालिकादिसम्बन्धस्यापि स्वरूपतया तत्संसर्गकप्रतीतितो घटाभावो नास्तीत्याद्यनुयोगितासंसर्गकप्रतीतेर्वैलक्षण्याय संसर्गतावैलक्षण्यावश्यकतया संसर्गतावच्छेदकधर्मविशेषस्वीकारस्य तन्निर्वाहकस्यावश्यकत्वाद्येनानुगतीकृतानुयोगिताया एव संसर्गतावद्धर्मितावच्छेदकताया अपि सम्भवेनाभावनिष्ठाखण्डधर्मान्तरे मानाभावात्, नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्ततया अपि तस्यामेवोपगमात्।

अथ नास्तीत्यादावनुयोगितारूपसम्बन्धविशेषप्रकारेण आवश्यकोपगमे तदंश एव, स्वानिरूपितत्वसम्बन्धेन, प्रतियोगिनः प्रकारत्वसम्भवादभावांशे तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिनो भाने मानाभावादनुयोगिताया सम्बन्धत्वमेव न सिद्ध्येदिति, चेन्न ;— मण्याद्यभावस्य दाहादिहेतुताया मण्यादिरूपप्रतियोग्यवच्छिन्नानुयोगिताविशेषस्यावच्छेदकत्वापेक्षया अनुयोगितासम्बन्धेन मण्यादेरतथात्वे लाघवेन तत्सम्बन्धतासिद्धेः। न च अयमाभावादिवारणाय मणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिता मण्यादेः सम्बन्धो वाच्यः, तथाच तादृशानुयोगितायाः स्वाश्रयतासम्बन्धे नावच्छेदकत्वेपि गौरवमिति वाच्यम्, उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया मणित्वादिविशिष्टसम्बन्धत्वाविरहात्, शुद्धानुयोगितासम्बन्धेनैव मणित्वादिविशिष्टस्योभयत्वावच्छिन्नाभावव्यावर्तकतासम्भवेन तादृशानु-

[दी] तदपि वा नोपादेयम्, प्रयोजनविरहात् । विषयता त्वादिवत्प्रतियोगित्वाधिकरणत्वतत्त्वसम्बन्धत्वादयोऽप्यति-रिक्ता एव पदार्था इत्येकदेशिनः ।

इति दीधितौ सिद्धान्तलक्षणम् ।

——(*)——

योगितात्वेन सम्बन्धतानुपगमात् । न च तादृशस्य विशिष्टमणित्वा द्यवच्छिन्नाभावव्यावर्तकता न सम्भवति, विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्ननिरू-पितानुयोगितायामप्यधिक विरत्यादिन्यायेन मणित्वादिविशिष्टनिरूपितत्व सत्वेन तस्या अपि तत्सम्बन्धत्वादिति वाच्यम्, — कारणतावच्छेद कता पर्याप्त्यधिकरणपरिसमाप्तप्रतियोगिताकसम्बन्धेन एव कारणतया मणिनांस्तीत्याकारकशुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकप्रतीत्यविषयविशेषणान्तर-सहितमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावनिष्ठतादृशमणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितसम्बन्धे च शुद्धमणित्वादिविशिष्टपरिसमाप्तप्रतियोगिताकत्वविरहेण तादृशाभावव्या वर्तनसम्भवात् । एतेन विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय शुद्ध मणित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन हेतुता वाच्या, शुद्धमणित्वाद्यव च्छिन्नत्वञ्च मणित्वाद्यन्यधर्मानवच्छिन्नत्वम्, तदपि यदि तादृशधर्मावच्छेद्य त्वत्वावच्छिन्नाभावस्तदा किंचिद्विशिष्टतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छिन्नाभावमादा यातिप्रसङ्ग इति शुद्धतादृशधर्मावच्छेद्यत्वत्वावच्छिन्नाभाव एव निवेशनीय, शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वमपि तदतिरिक्तानवच्छिन्नत्वमिति वि शेषणानवस्थाप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । इत्यलमप्रस्तुताधिकजल्पनया ।

तदपि-तादृशाभावत्वमपि । नोपादेयम्- हेतुसामानाधिकरण्यांशे विशेषणतया न निवेशनीयम् । प्रयोजनविरहा दिति । स्वावच्छे दकविशिष्टानधिकरणहेतुमन्निष्ठ रमात्रपुरस्कारेणाभाव निवेश्य तदीयत्वेन प्रतियोगितानिवेशादेव सर्वसामञ्जस्यादिति भाव । प्रसङ्गात्प्रतियोगि त्वादीनामपि पदार्थान्तरत्व व्यवस्थापयति— विषयते ति । तत्त्वम्-

विषयतात्वम् । प्राचीनैकदेशिभिर्विषयतायाः अतिरिक्तपदार्थत्वोपगमात् दृष्टान्तत्वेन तदुपन्यासः । यथा विषयतायाः विषयरूपत्वे द्रव्यत्वावच्छिन्नघटविषयकज्ञानाद्घटत्वावच्छिन्नतद्विषयकज्ञानस्य विषयतावैलक्षण्यविरहादवैलक्षण्यापत्तिः; नच द्रव्यत्वघटत्वयोरपि तत्र विषयतया तद्वैलक्षण्यादेव वैलक्षण्यमिति वाच्यम्, तावतापि द्रव्यत्वेन घटविषयकघटत्वेन च पटविषयकाज्ज्ञानाद्घटत्वेन घटं द्रव्यत्वेन पटमवगाहमानस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्याद्युपपादनस्याशक्यत्वात्, ज्ञानस्वरूपत्वे घटपटावित्यादिसमूहालम्बनीयघटपटादिविषयतानामभिन्नतापत्त्या तादृशज्ञानस्य घटत्वावच्छिन्नपटादिनिष्ठविषयताशालितया भ्रमत्वापत्तिः, ज्ञानविषयोभयरूपत्वे च जातिमान् घट इत्यादिसमूहालम्बनज्ञानीयघटत्वादिविषयताया वैचित्र्यानुपपत्तिः—ज्ञानविषययोरविशेषादिति जातिमानित्याद्याकारिकैकविघटत्वादिविषयताशालिज्ञानात्तादृशबुद्धेर्विलक्षणाकारता न स्यादित्यादियुक्त्या विषयताया विषयादिभेदाभिन्नविषयतानामनुगमकतया च विषयतात्वस्यातिरिक्तत्वासिद्धिः,- तथा प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे घटादिनिष्ठानां घटत्वद्रव्यत्वादिरूपविभिन्नधर्मावच्छिन्नानां संयोगसमवायादिरूपविभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानां अवैलक्षण्येनाभाववैलक्षण्यानुपपत्तिः, अभावस्वरूपत्वे घटाद्यभावीयघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वात्किंचिद्विशिष्टघटाभावाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्यापत्तेः, घटत्वादेः प्रतियोगित्वादिन्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वानुपपत्तेः, घटाद्यभावस्य घटादिसाधारण्येन घटादेरपि तत्प्रतियोगितापत्तेश्चेत्यादियुक्त्या प्रतियोगित्वमप्यतिरिक्तं सिद्ध्यति; एवमधिकरणत्वं नाधिकरणस्वरूपमाधेयस्वरूपं वा, भूतले घटसंयोगदशायामिव परस्परासंयुक्तघटभूतलसत्त्वदशायामपि इदानीं भूतलं घटवदित्यपि प्रत्ययप्रसङ्गात्, संयोगरूपत्वे आधेयत्वस्यापि तुल्ययुक्त्या तद्रूपतया आधारत्वाधेयत्वयोरभेदप्रसङ्गेन वैपरीत्येनाधाराधेयभावप्रत्ययप्रसङ्गादिति, तदप्यतिरिक्तः पदार्थः । सम्बन्धत्वमपि क्लृप्तपदार्थान्तर्भावेन दुर्वचमिति पदार्थान्तरमेवेति भावः । आदिपदादभावत्वादिपरिग्रहः ।

इदन्तु बोध्यम्, अभावत्वं प्रतियोगित्वाद्यतिरिच्यते, तदभावस्य तत्प्रति योगित्वनियमात्; नचैवं घटादेर्घटादिभेदाभावत्वापत्त्या घटादिमति भूतले घटभेदो नास्तीत्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम्, संसर्गावच्छिन्न प्रतियोगितया एवाऽभावत्वरूपत्वोपगमात्, घटादिभेदस्य घटत्वावच्छिन्ना भावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया घटत्वादौ तदीयसंसर्गावच्छिन्नप्रति योगितासत्त्वेनैव तदभावत्वस्यायतनात्। नचैवमपि घटभेदादेः घटा भावत्वानुपपत्तिः, तत्प्रतियोगित्वादिति वाच्यम्, अत्यन्ताभावत्वाल कानुयोगिताविशेषस्यैव प्रतियोगितानतिरिक्तत्वोपगमादिति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यविरचितायां
अनुमानदीधितिटिप्पण्यां सिद्धान्तलक्षणम् ॥

